

Cilt/Sayı: 1-2

e-ISSN 3061-9777

MÜELLİF
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler
(Muellif - Journal of International Social and
Humanities)
Dergisi

2024

Muellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi
ULUSLARARASI HAKEMLİ BİR DERGİDİR.

KARABÜK
2024

Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi - Karabük : 2023-

Muellif - Journal of International Social and Humanities

c.: resim, tablo; 24 cm.

Yılda iki sayı

e-ISSN : 3061-9777

Elektronik ortamda yayımlanmaktadır:

Baskı:

Elektronik Dergi olarak yayınlanmaktadır.

Cilt: 1 • Sayı: 2 • Aralık 2024

e-ISSN 3061-9777

Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi Yılda İki Defa Yayınlanır

SAHİBİ

Prof. Dr. Murat Ağarı

BAŞ EDITÖR

Prof. Dr. Barış Sarıköse

EDİTÖRLER- ALAN EDİTÖRLERİ

Doç. Dr. İsmail Taş (Dil)

Doç. Dr. Şerife Ağarı (Edebiyat)

Doç. Dr. Tolga Uzun (Sanat Tarihi-Sanat)

Dr. Öğr. Üyesi Ferdi Gökbuğa (Tarih)

Doç. Dr. Ersin ÇELİKBAŞ (Arkeoloji)

Prof. Dr. Sinan YILMAZ (Sosyoloji)

Doç. Dr. Mahmut POLATCAN (Eğitim Bilimleri)

Prof. Dr. Fatih AYDIN (Coğrafya)

Yabancı Dil Editör-İnceleme

Prof. Dr. Abdül Serdar Öztürk (İngilizce)

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Polat (İngilizce ve Almanca)

Prof. Dr. Mahmut Karakuş (Almanca)

Prof. Dr. Canan Şenöz Ayata (Almanca)

Dr. Öğr. Üyesi Saitbek Botabayev (Farsça-Rusça)

Arş. Gör. Yusuf Karatay (Arapça)

Doç. Dr. İfran Tosuncuoğlu (Rusça)

Doç. Dr. Tavghah Ghulam Safeed (Arapça)

Dr. Öğr. Üyesi Nazıla Heidarzadegan (Farsça)

Dr. Öğr. Hüseyin Necmi Öztürk (Fransızca)

Editör Yardımcısı

Arş. Gör. Enes EKMEKCİ

DÜZELTİ

Doç. Dr. İsmail Taş

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Dr. Öğr. Üyesi Ferdi Gökbuğa

YAZI KURULU

Dr. Öğr. Üyesi Ferdi Gökbuğa

Arş. Gör. Enes EKMEKCİ

Yayın Krulu

Prof. Dr. Murat Ağarı (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Barış Sarıköse (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Seyfullah Kara (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Hizmetli (Bartın Üniversitesi)
Prof. Dr. Sinan Yılmaz (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Yunus Kaplan (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi)
Prof. Dr. Zeki Tekin (Kayseri Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas Gökhan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Orhan Doğan (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdülmecid Canatak (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail Kıvrım (Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Ali Bayhan (Ordu Üniversitesi)
Prof. Dr. A. Şevki Duymaz (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Doç. Dr. Şerife Akpınar (Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. Nevzat Keleş (Dicle Üniversitesi)
Doç. Dr. Samiha Altıer (Çanakkale 18 Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Serhat Küçük (Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi)
Doç. Dr. Şerife Ağarı (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. İsmail Taş (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Zafer Topak (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ferdi Gökbuğa (Karabük Üniversitesi)

Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Murat Ağarı - Karabük Üni.
Prof. Dr. Recep Karacakaya - İstanbul Medeniyet
Üniversitesi Üni.
Doç. Dr. Nevzat Keleş – Bingöl Üni.
Doç. Dr. Ersin Kırcı – Kocaeli Üni.
Doç. Dr. Tolga Uzun - Karabük Üni.
Doç. Dr. Recep Arslan - Karabük Üni.
Doç. Dr. Hakan Türkkın - Karabük Üni.
Doç. Dr. Erdem Çanak- Çukurova Üni.
Dr. Öğr. Üyesi Ferdi Gökbuğa- Karabük Üni.
Dr. Öğr. Üyesi Nejla Doğan - Karabük Üni.
Dr. Öğr. Üyesi Serdar Kul - Karabük Üni.
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin Işık - Ankara Hacı Bayram Veli
Üni.
Dr. Öğr. Üyesi Derya Aydın- Mardin Artuklu Üni.
Dr. Emsele Bal - Sakarya Üni.

Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez.

Bu dergide yayımlanan yazılardaki fikirler ve yasal sorumluluklar yazarlara aittir.

The articles and photos that has been sent to the journal for publication may not be returned even if they are not published.

The responsibility of all the ideas and legal responsibilities in the articles published in this journal belongs to their authors.

Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi Hakem Kurulu
(Hakem Listesi İsme ve Unvana Göre Sıralanmıştır.)

Prof. Dr. A. Azmi Bilgin	Prof. Dr. A. Şevki Duymaz
Prof. Dr. Abdildacan Akmataliyev	Prof. Dr. Laylo Raupova
Prof. Dr. Abdullah Uçman	Prof. Dr. M. Ertekin Doksanaltı
Prof. Dr. Abdülkadir Emeksiz	Prof. Dr. Mehmet Karayaman
Prof. Dr. Abdülmecid Canatak	Prof. Dr. Mehmet Münir Dedeoğlu
Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam	Prof. Dr. Mehmet Tekin
Prof. Dr. Abid Nazar Mahdum	Prof. Dr. Mehmet Tekocak
Prof. Dr. Ahmet Ali Bayhan	Prof. Dr. Mehmet Turgut Berbercan
Prof. Dr. Ahmet Çaycı	Prof. Dr. Metin Özarslan
Prof. Dr. Ahmet Efiloğlu	Prof. Dr. Muhammet Nur Doğan
Prof. Dr. Ahmet Sait Candan	Prof. Dr. Muhammet Yelten
Prof. Dr. Ahmet Turan Arslan	Prof. Dr. Muharrem Dayanç
Prof. Dr. Ali Baş	Prof. Dr. Muna Yüceol Özezen
Prof. Dr. Ali Çağatay Kılınç	Prof. Dr. Murat Ağarı
Prof. Dr. Ali Özçağlar	Prof. Dr. Murat Elmalı
Prof. Dr. Ali Şükrü Çoruk	Prof. Dr. Musa Duman
Prof. Dr. Almaz Ulvi	Prof. Dr. Musa Kadioğlu
Prof. Dr. Alsu Kamalievea	Prof. Dr. Mustafa Ertürk
Prof. Dr. Asuman Baldıran	Prof. Dr. Mustafa Hizmetli
Prof. Dr. Barış Sarıköse	Prof. Dr. Mustafa Murat Öntuğ
Prof. Dr. Bayram Durbilmez	Prof. Dr. Mustafa Özkan
Prof. Dr. Bilal Gökkır	Prof. Dr. Mustafa Sağdıç
Prof. Dr. Cengiz Gökşen	Prof. Dr. Mücahit Coşkun
Prof. Dr. Ceval Kaya	Prof. Dr. Nadir İlhan
Prof. Dr. Cevat Başaran	Prof. Dr. Necmettin Gökkır
Prof. Dr. Duran Aydınözü	Prof. Dr. Nevzat Özkan
Prof. Dr. Elfine Sibgatullina	Prof. Dr. Nilay Çorağan
Prof. Dr. Enis Şahin	Prof. Dr. Nurgün Koç
Prof. Dr. Ergün Recepoğlu	Prof. Dr. Nurşen Özkul Fındık
Prof. Dr. Erhan Öztepe	Prof. Dr. Orhan Doğan
Prof. Dr. Erol Öztürk	Prof. Dr. Orhan Yavuz
Prof. Dr. Fatih Aydın	Prof. Dr. Osman Çepni
Prof. Dr. Fatma Açıık	Prof. Dr. Ömer Kara
Prof. Dr. Fikret Turan	Prof. Dr. Önal Kaya
Prof. Dr. Filiz Meşeci Giorgetti	Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu
Prof. Dr. İ. Gülsel Sev	Prof. Dr. Ramazan Altınay
Prof. Dr. Gürer Gülsevin	Prof. Dr. Recep Karacakaya
Prof. Dr. Güzin Kantürk Yiğit	Prof. Dr. Remzi Duran
Prof. Dr. H.C. İbrahim Atalay	Prof. Dr. Ruhi Ersoy
Prof. Dr. Halit ÇAL	Prof. Dr. Selahattin Tolkun
Prof. Dr. Handan İnci	Prof. Dr. Sema Doğan
Prof. Dr. Hanifi Vural	Prof. Dr. Sema Özher Koç
Prof. Dr. Hikmet Koraş	Prof. Dr. Seyfullah Kara
Prof. Dr. İbrahim Hakkul	Prof. Dr. Shuhrat Sirojiddinov
Prof. Dr. İldar Yunusov	Prof. Dr. Sinan Yılmaz
Prof. Dr. İlyas Gökhan	Prof. Dr. Şerif Ali Bozkaplan
Prof. Dr. İsmail Çalışkan	Prof. Dr. Şuayip Karakaş
Prof. Dr. İsmail Güleç	Prof. Dr. Tanju Oral Seyhan
Prof. Dr. İsmail Kıvrım	Prof. Dr. Turhan Çetin
Prof. Dr. İsmail Parlatri	Prof. Dr. Uğur Gürsu
Prof. Dr. Kasımcan Sadikov	Prof. Dr. Ülkü Eser Ünalı
Prof. Dr. Kâzım Yetiş	Prof. Dr. Ünal Özdemir
Prof. Dr. Kemal Yavuz	Prof. Dr. Vahit Türk
Prof. Dr. Kürşat Yıldırım	Prof. Dr. Vedat Keleş

Prof. Dr. Yakup Karasoy
Prof. Dr. Yakup Poyraz
Prof. Dr. Yılmaz Kurt
Prof. Dr. Yunus Kaplan
Prof. Dr. Zeki Taştan
Prof. Dr. Zeki Tekin
Prof. Dr. Zeynep Yasa Yaman
Prof. Dr. Zuhâl Kültürâl
Doç. Dr. Abdullah Murad Tilavov
Doç. Dr. Ashfak Ahmad Khan
Doç. Dr. Aynura Kadırmanbetova
Doç. Dr. Ayşe Budak
Doç. Dr. Başak Burcu Tekin
Doç. Dr. Ebrahim Khodayar
Doç. Dr. Emre Er
Doç. Dr. Erdoğân Arslan
Doç. Dr. Ersin Çelikbaş
Doç. Dr. Ertuğ Can
Doç. Dr. Ertuğ Ergürer
Doç. Dr. Farida Karimova
Doç. Dr. Fatma Bağdatlı Çam
Doç. Dr. Günder Varinlioğlu
Doç. Dr. Hakan Türkkân
Doç. Dr. Halim Güner
Doç. Dr. Üyesi İsmail Taş
Doç. Dr. Kadir Şahin
Doç. Dr. Haluk Sağlamtimur
Doç. Dr. Mahmut Polatcan
Doç. Dr. Marufcan Yuldaşev
Doç. Dr. Meerim Kolbayeva
Doç. Dr. Mehmet Gedizli
Doç. Dr. Mevlüt Eliüşük
Doç. Dr. Muhammed Alim Labib
Doç. Dr. Muhammed Oral
Doç. Dr. Muhammet Abay
Doç. Dr. Murat Çınar
Doç. Dr. Murat Sultan Özkan
Doç. Dr. Mustafa Altun
Doç. Dr. Müge Akbaş
Doç. Dr. Nedim Özdemir
Doç. Dr. Nevzat Keleş
Doç. Dr. Nurzina Iysayeva
Doç. Dr. Osman Cüme
Doç. Dr. Ömer Yağmur
Doç. Dr. Ömür Dünya Çakmaklı
Doç. Dr. Öznur Yazıcı
Doç. Dr. Ramazan Cansoy
Doç. Dr. Saidbek Boltabayev
Doç. Dr. Semiha Altier
Doç. Dr. Selçuk Atay
Doç. Dr. Sevda Coskun
Doç. Dr. Sherzodkhon Mahmudov

Doç. Dr. Sirderyahan Utanova
Doç. Dr. Solmaz Bunulday
Doç. Dr. Şahin Yıldırım
Doç. Dr. Şerife Ağarı
Doç. Dr. Şerife Akpınar
Doç. Dr. Tahir Bilirli
Doç. Dr. Toralı Kıdır
Doç. Dr. Tuna Akçay
Doç. Dr. Türker Kurt
Doç. Dr. Fatma Betül Kurnaz Adıbatmaz
Doç. Dr. Selma Turhan Sarıköse
Doç. Dr. Semiha Gülümser Altier
Doç. Dr. Serhat Küçük
Doç. Dr. Serkan Koşar
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Kurnaz
Dr. Öğr. Üyesi Hasan Eşici
Dr. Öğr. Üyesi Ferdi Gökbuğa
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Yakşi
Dr. Öğr. Üyesi Abidin Karasu
Dr. Öğr. Üyesi Aslı Zengin
Dr. Öğr. Üyesi Cemil İrdem
Dr. Öğr. Üyesi Cüneyt Öz
Dr. Öğr. Üyesi Didem Akyıldız Ay
Dr. Öğr. Üyesi Emel Terzioğlu Barış
Dr. Öğr. Üyesi Fahri Dağı
Dr. Öğr. Üyesi Gülnden Özkallalı Ekmen
Dr. Öğr. Üyesi Gülenaz Selçuk
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Yücedağ
Dr. Öğr. Üyesi Kadir Yılmaz
Dr. Öğr. Üyesi Kasım Oyarçin
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Görür
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Uluçay
Dr. Öğr. Üyesi Ömür Çoban
Dr. Öğr. Üyesi Özcan Tabaklar
Dr. Öğr. Üyesi Özkan Öztürk
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Şamil Tatık
Dr. Öğr. Üyesi Sami Ağaoğlu
Dr. Öğr. Üyesi Selçuk Turan
Dr. Öğr. Üyesi Selim Gök
Dr. Öğr. Üyesi Sohaib K.M. Abujayyab
Dr. Öğr. Üyesi Volkan Yıldız
Dr. Öğr. Üyesi Yalçın Karaca
Dr. Öğr. Üyesi Yaşar Serkal Yıldırım
Dr. Öğr. Üyesi Zafer Topak
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Kurnaz

EDİTÖRDEN;

Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi Aralık 2024'te ikinci sayısı ile yayın hayatına devam etmektedir. Dergimiz uluslararası hakemli dergi olarak Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki defa yayınlanacaktır. Dergide daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış sosyal bilimler alanındaki özgün makalelere yer verilecektir.

Aralık 2024'te derginin sayısında Tahir Bilirli ve Rümeysa Üzmez'in "Temettuat Defterleri'ne Göre Çirmen Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1844-1845)", Hayri Alkan'ın "İbnü'l-Verdî, Eseri ve İslâm Medeniyetine Katkıları", Ali Rıza Kanaç ve Zübeyde Uzun'un "Geri Dönüşüm Kâğıt Yapımı-Hat Sanatı Uygulaması", Kübra Yavuz'un "II. Ekber Şah Dönemi (1806-1837) Fildişi Üzerine Resim Çalışmaları", Serhat Sipahi'nin "Demokrat Parti'nin İktidarı Öncesi Komünizme Bakışı ve Uyguladığı Siyaset" ve Selma Turhan Sarıköse'nin "Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Rahova Doğumlu Devlet Adamları" adlı makalelerine yer verilmiştir.

Gelecek sayılarda sosyal bilimler alanında özgün makaleler yayınlanmaya devam edecektir. Yazarlarımıza ve emeği geçen hakemlere teşekkür ederiz.

Editör
Prof. Dr. Barış Sarıköse
Aralık 2024
Karabük

MÜELLİF ULUSLARARASI SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER DERGİSİ

Cilt / Sayı: 1-2

İÇİNDEKİLER

Tahir BİLİRLİ - Rümeyşa ÜZMEZ : Temettuat Defterleri'ne Göre Çirmen Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1844-1845)

Hayri ALKAN: İbnü'l-Verdî, Eseri ve İslâm Medeniyetine Katkıları

Ali Rıza KANAÇ - Zübeyde Uzun: Geri Dönüşüm Kâğıt Yapımı-Hat Sanatı Uygulaması

Kübra YAVUZ: II. Ekber Şah Dönemi (1806-1837) Fildişi Üzerine Resim Çalışmaları

Serhat SİPAHİ: Demokrat Parti'nin İktidarı Öncesi Komünizme Bakışı ve Uyguladığı Siyaset

Selma TURHAN SARIKÖSE: Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Rahova Doğumlu Devlet Adamları

TEMETTUAT DEFTERLERİNE GÖRE ÇİRMEN KAZASI'NIN SOSYO-EKONOMİK YAPISI (1844-1845)*

SOCIO-ECONOMIC STRUCTURE OF ÇİRMEN DISTRICT IN (1844-1845) ACCORDING TO TEMETTUAT REGİSTERS

Tahir Bilirli**
Rümeysa Üzmez***

ÖZ

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılla birlikte birçok alanda yenilik sürecine girmiştir. Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi ile idari, hukuki, mali ve sosyal birçok alanda yenilikler yapılmıştır. Vergi konusu, mali alanda yapılan yeniliklerin başında gelmektedir. Temettuat Defterleri, bu yeniliklerin içerisinde yer almaktadır. Osmanlı Devleti'nin, sosyo-ekonomik yapısının aydınlatılmasında temettuat defterlerinin yeri ve önemi büyüktür. Bu defterlere, hane reislerinin isim ve unvanları, sahip oldukları ekilen ve nadasa bırakılmış araziler, bahçeler, bağlar, hayvanlar ile tüccar ve esnafın bir senede tahmini geliri kaydedilmiştir.

Bu çalışmada Edirne Viyaleti'ne bağlı Çirmen Kazası'nın; Umurbey, Alibey, Sarıcaşı, Toprak, Haylan, Göçebe Yörük hanından Hacı Salih ve Kavak mahallelerine ait temettuat defterlerinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu mahallelerin dördü Müslüman üçü ise Gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Defterlerde kaydedilen bilgiler ölçeğinde, Çirmen Kazası'na ait nüfus, zirai yapı, alınan vergiler, yetiştirilen tarım ürünleri, hayvanlar ve hane sahiplerinin mesleklerinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu değerlendirmeler neticesinde, bölge halkının sosyo-ekonomik faaliyetlerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, 19. yüzyıl, Edirne, Çirmen, Temettuat Defterleri, Vergi.

Abstract

Ottoman Empire, entered a period of innovation in various fields with the advent of the 19th century. The declaration of the Tanzimat Edict ushered in reforms in administrative, legal, financial, and social domains. The tax issue is one of the leading innovations in the financial field. Temettuat registers are among these innovations. Temettuat registers have a great place and importance in illuminating the socio-economic structure of the Ottoman Empire. These registers contained detailed information about household heads, including their names, titles, cultivated and fallow lands, gardens, orchards, and all their livestock. Additionally, they recorded the estimated annual income of merchants and artisans.

In this study, an evaluation of the revenue registers of Umurbey, Alibey, Sarıcaşı, Toprak, Haylan, Göçebe Yörükhan from Çirmen District, affiliated with the Edirne province, was conducted. Four of these neighborhoods are Muslim and three are non-Muslim. Based on the information recorded in the registers, the population of Çirmen District, agricultural structure, taxes collected, agricultural products grown, animals and occupations of the household owners were evaluated. The aim of this assessment was to reveal the social and economic activities of the region's inhabitants.

Keywords: Ottoman Empire, 19th. Century, Edirne, Çirmen, Temettuat registers, tax.

* Bu makale 01.07.2024 tarihinde dergimize gönderilmiş; 04.07.2024 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 20.07.2024 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Bu çalışma Rümeysa Üzmez tarafından Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde yapılan "Temettuat Defterlerine Göre Çirmen Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1844-1845)" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Makaleye atıf şekli; Tahir Bilirli- Rümeysa Üzmez, "Temettuat Defterlerine Göre Çirmen Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1844-1845)", *Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 2, (Aralık 2024), s. 1-13.

** Doç. Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, tahirbilirli@karabuk.edu.tr. ORCID: 0000-0001-5275-4654

*** Bilim Uzmanı, uzmezrumeysa@gmail.com, ORCID: 0009-0003-7354-3874.

Giriş

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıla devletin kötüye gidişini durdurabilmek için daha önce yapılan reformlardan farklı olarak, her alanda modernizasyon çabaları ile girmiş ve bu süreçte devlet yeniden yapılandırılmıştır. III. Selim’le başlayan bu süreç II. Mahmud’la birlikte üst seviyelere kadar çıkmıştır. Başta mali reformlar olmak üzere yapılan reformların birçoğu merkezi otoriteyi güçlendirmek amacı ile yapılmaktaydı. Güçlü bir merkezi otorite için öncelikli olan Müslim ve Gayrimüslim tebaanın nüfus ve arazisinin tespit edilmesi idi. Bunun için Osmanlı tarihinde 1830 yılında ilk nüfus sayımı yapılmış ancak bu sayım tek başına yeterli olmadığından mali disiplinin en önemli ikinci ayağı olan tebaanın arazisi ve verdiği verginin tespit edilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Böylece gelir-gider dengesi yeniden sağlanmış olacak, tespit edilen gelirler hazineye toplanacak ve giderler de hazineden harcanacaktı. Tanzimat (1839) öncesinde toplanan vergiler birçok farklı isimler altında alınan örfi vergilerden oluşmaktaydı. Tanzimat sonrasında bu vergiler tek bir vergi altında birleştirilmek istenmiş, bunun için 1840 yılında vergi mükelleflerinin emlak, arazi, hayvanat ve temettuat durumlarının tespit edilerek daha adil bir vergilendirme yoluna girilmiştir. “*Emlâk, Arazi, Hayvanât ve Temettuat*” adı verilen sayımlar neticesinde yirmi bine yakın defter serisi kayıt altına alınmıştır¹. Temettuat sayımları, 1840 ve 1845 yıllarında olmak üzere iki kez gerçekleştirilmiştir².

Temettu, Arapça kökenli bir sözcük olup, “*kâr etme, kazanma*”, “*kâr, fayda*” anlamına gelmektedir. Temettuat ise bu sözcüğün çoğuludur ve kârlar, faydalar anlamına gelmektedir.³ Temettuat vergisi esnaf, tüccar, köylü, şehirli vs. hane reislerinin kazançlarına uygun olarak toplanan vergidir⁴. Temettuat Defterleri de bu vergilerin kayıt altına alındığı defterlerdir⁵. Başlangıçta yüzde üç oranında alınan bu vergiler daha sonraları yüzde dörde çıkarılmıştır⁶.

Temettuat defterleri, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’nde Maliye Vâridât Kalemî Defterleri kataloğunda bulunmaktadır. Bu defterlerin 17.747 tanesi araştırmacıların hizmetine açılmıştır. Defterler 1844-1845 (H. 1260/1261) yıllarında gerçekleştirilen sayımları içermektedir⁷. Temettuat defterleri birçok araştırmacıya ana kaynak olmuş, bu defterler üzerinden birçok şehrin sosyal ve iktisadi yapısı makale, kitap ve tez olarak incelenmiştir. Temettuat defterleri üzerinde ilk olarak Tefik Güran⁸ Ödemiş Kasabası’nın sosyo-ekonomik yapısını inceleyerek bu geleneği başlatmış ardından, Mübahat Kütükoğlu⁹, Sait Öztürk¹⁰ gibi tarihçilerin çalışmaları ile ileri seviyeye çıkarılmış ve bunları birçok yüksek lisans ve doktora çalışmaları ile diğer bilimsel çalışmalar takip etmiştir.

Bu çalışmada da Temettuat Defterleri çerçevesinde Çirmen kaza merkezinin nüfusu, zirai yapısı, alınan vergileri, yetiştirilen tarım ürünleri, hayvanlar ve hane sahiplerinin mesleklerinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Kullanılan defterler ise şunlardır: Umurbey Mahallesi, BOA. ML. VRD. TMT.d, no 5405; Alibey Mahallesi BOA. ML. VRD. TMT.d, no 5413; Kavak Mahallesi, BOA. ML. VRD. TMT.d, no 5425; Hacı Salih Mahallesi, BOA. ML. VRD. TMT.d, no 5423; Haylan Mahallesi, BOA. ML. VRD. TMT.d, no 5433; Toprak Mahallesi, BOA. ML. VRD. TMT.d, no 17508; Sarıcapaşa Mahallesi, BOA. ML. VRD. TMT.d, no 5457’dir.

Tarihte Çirmen Kazası

Çirmen’in eski adı Tshronomen’dir. Çirmen, Meriç Nehri kıyısında, Edirne’nin kuzeybatısında yer alır. Edirne’nin fethi ile beraber Osmanlı topraklarına katılmıştır¹¹. Türkiye ile Avrupa’yı birbirine bağlayan bu bölgenin batısında Istarca, kuzeyinde Balkan, güneyinde

¹ Süleyman Yükcü, Nur Fidancı, Umur Soysal, “Osmanlı Devleti’nde Temettuat Defterlerinin Önemi ve Vergisel Açından Değerlendirilmesi: Tire Kazası Örneği”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.7, (2014), s. 170-171.

² Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarih Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Belleten*, LIX/225, (1995), s. 395.

³ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi Yay., Ankara, 2013, s. 1251.

⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul, 1972, s. 453.

⁵ Alpay Bizbirlik, Zafer Atar, “19.Yüzyıl Osmanlı Tarihinde Temettuat Defterlerinin Yeri” Saruhan Sancağı Mütvevelli Çiftliği Temettuat Defteri Örneği”, *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, S. 45, (2009), s. 39.

⁶ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara, 2013, s. 346.

⁷ Mustafa Serin, “Osmanlı Arşivi’nde Bulunan Temettuat Defterleri”, *Başbakanlık I. Milli Arşiv Şurası*, 20-21 Nisan 1998, Ankara, 1998, s. 721.

⁸ Tefik Güran, “Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, S. 1-4, (1985), s. 301-319.

⁹ Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarında Temettü Defterleri”, *Belleten*, LIX/225, 1995.

¹⁰ Sait Öztürk, “XIX. Yüzyılda Söğüt’ün Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (Ekim 1995), s. 106

¹¹ Yusuf Halaçoğlu, “Çirmen”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 341.

Rodop dağları yer almaktadır. Bu dağların arasında Meriç Vadisi bulunmaktadır. Bu vadiden geçen Meriç Nehri ve bu nehre bağlı olan Tunca ve Arda ırmakları bölgenin jeopolitik önemini arttırmaktadır¹².

Osmanlı Devleti'nin Rumeli ile ilk ilişkileri 1321 yılında Mudanya'yı alıp Marmara Denizi'ne ulaşmasıyla birlikte gerçekleşmiştir. Rumeli'ye, küçük gruplar halinde geçişler yaparak bölgeyi tanımaya çalışmışlardır¹³. Bizans İmparatoru Kantakuzenos'un 1352'de Osmanlıdan yardım istemesi üzerine Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa, 20.000 kişilik kuvvetiyle Rumeli'ye geçmiş, kuşatma altında olan Edirne'yi ve burada tutulan İmparator'un oğlunu kurtarmıştır. Bizans, yardım karşılığında Gelibolu Yarımadası'nda bir kaleyi Osmanlılara vermeyi taahhüt etmişti. Bu başarı neticesinde Süleyman Paşa Anadolu'ya dönerken bu yarımada bulunan Çimbi (Çimpe) Kalesi'nde bir miktar asker bırakmıştır¹⁴.

Çimpe Kalesi Rumeli'de bir askeri üs olarak kullanılmak istenmiş ve Balkanlar'da yayılmak için büyük bir fırsat olmuştur. 1357 yılında Çorlu, Tekirdağ, Lüleburgaz, Malkara, Şarköy, Keşan ve İpsala fethedilerek Meriç'e ulaşılmıştır. Rumeli Fatihisi olarak da bilenen Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra da fetihler devam etmiştir. Temmuz 1362'de Edirne'nin fethi gerçekleşmiştir¹⁵. Çirmen de Edirne'nin fethi ile beraber Osmanlı Devleti'ne katılmıştır¹⁶.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki hızlı fetihleri neticesinde sancak denilen idari birimler ortaya çıkmış, bu sancaklardan askeri organizasyonlar olarak da faydalanılmıştır. Rumeli'de kurulan sancaklardan ilki Gelibolu Sancağı'dır¹⁷. Daha sonra Vize, Çirmen, Sofya ve Niğbolu sancakları kurulmuştur¹⁸. Çirmen, XV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Edirne'nin de bağlı olduğu bir sancak merkezi haline gelmiştir. Bu sancak, Vize ve Kırkkilise (Kırklareli) içine alan Rumeli Beylerbeyliği'ni oluşturan ilk sancaklardan biridir¹⁹. Çirmen'in, sancak olarak seçilmesinde bulunduğu jeopolitik konumu etkili olmuştur. Meriç Vadisi'ne hâkim ve Edirne'yi muhafaza edebilecek bir konumdur²⁰. Evliya Çelebi, Rumeli Eyaleti'ne bağlı 16 sancaktan birinin de Çirmen Sancağı olduğunu söyler²¹. Çirmen Sancağı, XVIII. yüzyılda Özi Eyaleti'ne bağlı livâlardan biri haline gelmiştir ve burada Çirmen, Cısr-i Mustafa Paşa, Uzuncaabad, Eyneçik, Hasköy, Rodoscuk ve Akçakazık kazaları yer almıştır²².

Çirmen, 1829 yılından itibaren Edirne Vilâyeti'ne bağlı bir kaza olmuş²³, XIX. yüzyılın sonunda Cısr-i Mustafa Paşa Kazası içerisinde bir nahiye haline gelmiştir. 1890 yılında on dokuz köyü olan bir nahiye olduğu bilinmektedir. Çirmen, günümüzde küçük bir köy olarak Yunanistan-Bulgaristan sınırı üzerinde yer almaktadır²⁴.

Temettuat Defterlerine Göre Çirmen Kazası'nın Genel Yapısı

Nüfus Yapısı

Çirmen Kazası'na ait yedi mahallenin nüfusunun tespit edilmesinde temettuat defterlerine kaydedilen hane sayısı esas alınmıştır. Buna göre Umurbey Mahallesi'nde 79, Alibey Mahallesi'nde 22, Kavak Mahallesi'nde 16, Göçebe Yörükhanı'ndan Hacı Salih Mahallesi'nde 58, Haylan Mahallesi'nde 10, Toprak Mahallesi'nde 14, Sarıcapaşa Mahallesi'nde 32 hane olmak üzere toplam 231 hane bulunmaktadır. Bu hanelerdeki nüfusun tespit edilebilmesi için Ömer Lütfi Barkan'ın hane katsayısı formülü kullanılmıştır. Bu formüle göre hane sayısının beş ile çarpımı bize yaklaşık nüfusunu vermiştir²⁵. Aşağıda Tablo 1'de hane sayısına göre yaklaşık nüfus verilmiştir.

¹² Siddık Çalık, *Çirmen Sancağı Örneğinde Balkanlarda Osmanlı Düzeni (15.16. Yüzyıllar)*, Bosna-Hersek Dostları Vakfı Yay., İstanbul, 2005, s.13.

¹³ Mehmet İnbâşi, "Balkanlar'da Osmanlı Hakimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, C. 9, 2002, s. 155.

¹⁴ Mustafa Cezzar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.1, TTK, Ankara, 2010, s. 84.

¹⁵ Yılmaz Öztuna, *Avrupa Türkiye'sini Kaybımız Rumeli'nin Elden Çıkışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 18.

¹⁶ Halaçoğlu, "Çirmen", s.341.

¹⁷ Çalık, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁸ Mehmet İnbâşi, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Ohri Sancağı", *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 1295.

¹⁹ Halaçoğlu, "Çirmen", s. 341.

²⁰ M. Tayyib Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İşaret Yay., İstanbul, 2007, s. 12.

²¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C.3, 2. Kitap, (Haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yay., 2006, İstanbul, s. 514.

²² P. L. İnciciyan, H. D. Andreasyan, "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 4-5, (1976), s. 133-134; Halaçoğlu, "Çirmen", s. 341.

²³ Yaşar Uğurlu, "16. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Merkez Taşra İlişkileri ve Çirmen Örneği", *ABAD*, 1(2), (2018), s.102.

²⁴ Halaçoğlu, "Çirmen", s. 342.

²⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, (1953), s. 26.

Tablo 1: Hane sayısına göre mahallelerin yaklaşığ nüfusu

Mahalle	Hane Sayısı	Yaklaşığ Nüfus
Alibey	22	110
Umurbey	79	395
Sarıcapaş	32	160
Toprak	14	70
Haylan	10	50
Kavak	16	80
Hacı Salih	58	290
Toplam	231	1.155

Tablo 1’den anlaşılacağı üzere en fazla nüfus Umurbey Mahallesi’nde, en az nüfus ise Haylan Mahallesi’ndedir. Mahallelerde 231 hanede 1.155’lik bir nüfus vardır. Sarıcapaş, Toprak ve Haylan mahalleleri Gayrimüslim mahalle olup toplam 56 haneden meydana gelmektedir. Gayrimüslim nüfus genel nüfus içerisinde ¼ oranındadır. Gayrimüslim nüfus yoğun olarak Sarıcapaş Mahallesi’nde yaşamaktadır.

Meslekler

Genel olarak Osmanlı Devleti’nin ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Çirmen Kazası mahallelerinde de mesleki yapılanmanın bu yönde geliştiğini söylemek mümkündür. Tarım ve hayvancılıkla ilgilenenlerin sayısı 201’dir. Sanayi ve ticaret ile ilgili mesleklerle uğraşanların sayısı 158, kamu görevlilerinin sayısı 11, askeri ve güvenlikle ilgilenenlerin sayısı ise 16’dır.

Yedi mahallenin meslek dağılımı, en fazla tarım ve hayvancılıkla ilgilidir. Bu alanda tespit edilen meslekler; erbb-ı ziraat²⁶, hizmetkr, orakçı, abacı/apacı, sığırtmaç/oban, duhan renberliğı ve bekidir. En çok yapılan meslek erbb-ı ziraattir. Buradan da anlaşıldığı üzeri Çirmen Kazası’nda ziraat ön plana çıkmaktadır.

Çirmen mahallelerinde; bakkal, tütün tüccarı, yağıcı, dülger, dülger çırağı, salcı, kömürcü, keserci, oduncu, keresteci, arabacı, kahveci, attar, koyun tüccarı, demirci, orapı, aba tüccarı olmak üzere birçok esnaf ve meslek grubu bulunmaktadır. Bunların toplamı 156 kişi olup en fazla yapılan meslek kmrclktr. Alibey ve Hacı Salih mahallelerinin dışında tüm mahallelerde bu meslek icra edilmiştir. Kmrclğn tek bir meslek olarak yapıldığı durumlar olsa da genel olarak ikinci bir iş olarak ve ek gelir elde etmek amacıyla birçok kişi tarafından yapılmıştır.

Esnaf ve tüccarların dışında mahallelerde görev yapan imam, muallim ve güvenlik görevlileri de bulunmaktadır. Mahalle defterlerinde kayıtlı birer imam, müezzin, mu’allim-i sibyan ve imam vekili tespit edilmiştir. Güvenlik görevlisi veya asker olarak da bir zaptiye neferi, iki muvakkat yani geçici zaptiye ve bir eski redif askeri (mlzım) kaydedilmiştir. Bunların dışında Askir-i Hassa’dan teka’d yani emekli olan kişiler de vardır.

Alınan Vergiler

Osmanlı Devleti’nde 1839 yılı öncesinde birçok farklı isimler altında alınan vergilerin bu yıldan itibaren tek bir isim altında yani “an-cemaatin vergi” adında toplanmasına karar verilmiştir. 1840’ta muhassıllar tarafından yapılan sayım neticesinde “Emlâk ve Arazi ve Hayvant Temettuat Defterleri” meydana getirilmiştir. Tutulan bu defterlerde vergiler “vergi-yi mahsusa” olarak yazılmış aynı zamanda şre ait bilgiler de yer almıřtır²⁷. Osmanlı Devleti’nde, resm-i bahçe, resm-i bostan, resm-i bağı, resm-i penbe, resm-i kovan ve resm-i şıra gibi şr vergileri bulunmaktaydı²⁸.

Çirmen Kazası dahilindeki mahallelerde vergi-yi mahsusa, her hane reisinden mal varlığına ve ödeyebilme imknına göre nakit olarak alınmıştır. Örneğın, “sene-i sbıkada vergisi 165

²⁶ Erbb; ehil, muktedir. Yani bir işi yapmaya gücü yeten demektir. Erbb-ı ziraat, çiftçilik yapan kimsedir. Devellioğlu, a.g.e., s.258.

²⁷ Musa Demir, 19. Yüzyılın İkinci eyreğinde Zile Kaza Merkezinde Ekonomik ve Sosyal Yaşam (Temettuat Kayıtlarına Göre), (Takat Gaziosmanpaş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Tokat, 2018, s. 114.

²⁸ Cengiz Becermen, Klasik Dönem Osmanlı Vergi Sistemi ve Vergi Türleri, Vergi Müfettişleri Derneğı Yay., Ankara, 2008, s. 41-42.

*kuruş*²⁹ olarak yazılmıştır. Ayrıca bu mahallelerden aşar vergisi de alınmıştır. Öşür, onda bir oranında alınan bir vergi olup³⁰ bu oran Tanzimat'la birlikte 1/8'e kadar çıkarılmıştır³¹. Öşür vergisi arpa, buğday, mısır, tütün ve darı gibi tarım ürünlerinden alınmıştır.

Tanzimat'tan önce resm-i ganem olarak da bilinen ve küçükbaş hayvanlar üzerinden aynı ve nakdi olarak alınan âdet-i ağnâm vergisi Tanzimat'tan sonra sadece nakdi olarak toplanmaya başlanmıştır³².

Her mahalleden vergi-yi mahsusa, öşr-i üzüm, öşr-i kovan, resm-i kovan ve âdet-i ağnâm olmak üzere beş farklı vergi toplanmıştır. Aşağıdaki tablo 2'de bu vergilerin mahallelere göre dağılımı verilmiştir.

Tablo 2: Alınan vergiler ve mahallere göre dağılımı

Alınan Vergiler	Alibey	Umurbey	Sarıcapaşa	Toprak	Haylan	Kavak	Hacı Salih
Vergi-yi mahsusa	865	5.116,75	2.911	1.963	1.097,5	1.918,5	6.052
Öşr-i üzüm	87	380,5	229	0	52	25	410,5
Resm-i kovan	4	80		1.076	226,5	1,5	3
Âdet-i ağnâm		22,75	16,5	3,75	30,25	112,5	18,75
Öşr-i kovan				9,5	1,5	12	
Toplam (Kuruş)	956	5.600	3.156,5	3.052,25	1.407,75	2.069,5	6.484,25

Kovan öşrü haricindeki vergiler hemen hemen tüm mahallelerden alınırken bu vergi sadece Toprak, Haylan ve Kavak mahallelerinden alınmıştır. Hacı Salih Mahallesi en çok vergi veren mahalle olurken, 956 kuruş vergi ile de en az vergi veren mahalle Alibey Mahallesi'dir. En çok verilen vergi, vergi-yi mahsusa olurken en az vergi öşr-i kovan olmuştur.

Bu vergilerin dışında Gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi, belirli bir yaşa gelmiş olan erkeklerden alınmaktaydı. Cizye vergisi Tanzimat öncesinde “*kolcu*” ve “*cizyedar*” adında devlet görevlileri tarafından toplanmıştır. 1840-1842 yıllarında bu görevi taşrada piskopos ve kocabaşılar, merkezde ise patrikhane toplamış fakat gelirler azalınca 1842 yılından sonra cemaat liderlerinin yardımıyla devlet görevlileri bu işi üstlenmiştir³³.

Mükelleflerden alınan bu vergiler kişilerin gelirine göre a'lâ, evsat ve ednâ olmak üzere üç sınıfa göre toplanıyordu. Temettuat defterlerine ekonomik durumu iyi olan a'lâ, orta olan evsat, kötü olan ise ednâ olarak kaydedilmiştir. Böylelikle cizye sınıflarına bakılarak cizye alınan hanenin ekonomik geliri hakkında bir fikre sahip olmak mümkündür. Cizye kişiyi ilgilendirdiği için hane reisinin dışında vergiden sorumlu olan varsa, o bireylerden de bu vergi alınmıştır. Sorumlu kişiler, belli bir yaşa gelmiş, iş görebilmesine mâni bir durumu olmayan erkeklerdir³⁴.

Cizye vergisi, Gayrimüslim olan Sarıcapaşa, Toprak ve Haylan mahallelerinden alınmıştır. Alınan bu vergi temettuat defterlerinde “*a'sârî ve rûsûmu*” başlığından sonra “*yedinde olan kâğıdı*”, “*yedinde olan evrâkı*” şeklinde kaydedilmiş daha sonra kişilerin varsa emlak ve hayvanları yazılmıştır. Defterlerde kişilerin cizyeleri çoğu zaman kısaltılarak yazılmıştır. Ekonomik durumu iyi olan “*a*”, orta olan “*ta*” kötü olan ise “*nâ*” şeklinde kaydedilmiştir.

²⁹ BOA., *ML. VRD. TMT. d. no 5425*, s. 4.

³⁰ Devellioğlu, *a.g.e.*, s.

³¹ Demir, *a.g.t.*, s. 115.

³² Mustafa Durdu, “Nüfus ve Temettuat Defterlerine Göre Çirmen Kazası Kovancılar ve Gölcük Köyleri (1844-1845)”, *Selçuk Türkiyat*, S.55, s.345.

³³ Durdu, *a.g.m.*, s. 345.

³⁴ Durdu, *a.g.m.*, s. 347.

Sarıcapaşa Mahallesi'nde bir a'lâ, 20 evsat, Toprak Mahallesi'nde iki a'lâ, 26 evsat, Haylan Mahallesi'nde bir a'lâ, 10 evsat, iki ednâ cizye vergisi alınmıştır.

Mesleki Gelirler

Temettuat defterlerinde her haneye ait emlak, hayvan, arazi gelirleri vs. kaydedildikten sonra en alt bölüme bunlardan sağlanan toplam gelir "mecn'undan temettuatı" şeklinde yazılıp burada toplanmıştır. Bunun da hemen altına yaptığı işten temettuatı yazılıp "yekn" şeklinde her ikisinin toplamı yazılmıştır. Aşğıda tablo 3'te mahallelerde bulunan halkın mesleğinden ve mecn'undan temettuatı verilmiştir.

Tablo 3: Mecn'undan ve mesleğinden gelirlerin mahallelere göre dağılımı

Mahalle	Mecn'undan	Mesleğinden	Toplam
Alibey	5.383	3.750	9.133
Umurbey	45.956	14.160	60.116
Sarıcapaşa	16.000	16.615	32.615
Toprak	8.247,5	13.937	22.184,5
Haylan	2.809	8.500	11.309
Kavak	11.318	7.400	18.718
Hacı Salih	20.589,5	41.965	62.554,5
Toplam	110.303	106.327	216.630

Tablo 3'te yer aldığı üzere toplam gelir en fazla 45.956 kuruş ile Umurbey Mahallesi'ne, en az toplam gelir ise 2.809 kuruş ile Haylan Mahallesi'ne aittir. Mahalleler arasındaki bu büyük farkın oluşmasının en büyük sebebi nüfus farklılıklarıdır. Bir başka sebebin ise bu mahallelerde yapılan meslekler olduğu söylenebilir. Mahallelerdeki toplam gelir: 110.303 kuruş, mesleğinden gelir: 106.327 kuruştur. Çirmen'in Alibey, Umurbey, Sarıcapaşa, Toprak, Haylan, Kavak ve Hacı Salih mahallelerine ait toplam gelir 216.630 kuruştur.

Temettuat defterlerinde yer alan rakamsal değerlerin toplamları verilirken kâtipler tarafından bazı hesaplama hatalarının yapıldığı tespit edilmiştir. Bu hatalar bazen eksik hesaplama bazen de fazla hesaplama olarak karşımıza çıkmaktadır. Mahallelere ait her bir defterin sonunda genel toplamlar verilmiştir. Hesaplamalarının toplamına bakıldığında tüm mahallelerden toplam 201.956 kuruş gelir elde edildiği yazılırken yapılan yeni bir hesaplamada bu rakam 216.630 kuruş olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla iki hesap arasında 14.671 kuruş fark bulunmaktadır.

İncelenen mahallelerde dükkân ve değirmenler de gelir kaynağı olarak kaydedilmiştir. Hane reisinin sahip olduğu dükkân veya değirmenin hemen altına yıllık geliri yazılmıştır. Bu gayrimenkullerin kiralanıp kiralanmadığı da belirtilmiştir. Umurbey Mahallesi'nde iki adet bakkal dükkânı, Sarıcapaşa Mahallesi'nde bir adet kiralık bakkal dükkânı ve bir adet kiralık attar dükkânı, Kavak Mahallesi'nde bir adet dere değirmeni, Hacı Salih Mahallesi'nde beş adet dere değirmeni bulunmaktadır. Mahallelerin toplamında bulunan, dört dükkândan yıllık 4.350 kuruş gelir elde edilirken, altı dere değirmeninden ise 270 kuruş yıllık gelir sağlanmıştır.

Çirmen Kazası'nda Tarımsal Faaliyetler

Osmanlı Devleti'nde sosyal hayatı etkileyen iktisadi hayat tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. İncelenen temettuat defterlerinde hane reisinin adı, unvanı, mesleği vs. yazılıp genel bilgiler aktarıldıktan sonra devamında emlak durumlarıyla ilgili bilgiler verilmiştir. Emlak gelirleriyle ilgili verilen ilk bilgiler mezn' tarla, gayr-i mezn', müste'ciri olduğu tarla, bağ, dut

bahçesi, sebzevat bahçesi, dükkânlar, değirmenler ve bunların kiraya verilme ya da kiralama durumlarıdır. Ayrıca bu emlakın ortakları olup olmadığı, yıllık gelirlerinin kaç kuruş olduğu defterlerde her bir emlak için ayrı ayrı yazılmıştır.

Çiftçi haneler, toprağın verimini artırabilmek için bir yıl toprağının bir kısmını işlerken diğer bir bölümünü nadasa bırakırdı. Bu yüzden toprak, mevrû' ve gayr-ı mevrû' olarak üzere ikiye ayrılmaktadır³⁵. Mevrû' tarla, ekili olan, gayr-ı mevrû' tarla ise o yıl ekilmeyip dinlenmeye bırakılan tarlayı ifade etmektedir. İncelediğimiz temettuat defterlerinde dönüşümlü olarak nadas sisteminin uygulandığını görüyoruz.

Kiralanan emlak, "müste'ciri olduğu tarla, müste'ciri olduğu sebzevat bahçesi" olarak kaydedilmiştir. Ortakları olan emlak ise "şerikleri Mustafa ve Süleyman"³⁶ şeklinde kaydedilmiştir. Bağ ya da bahçeler yeni ekilmiş ve hasılatı olmayacaksa "fidanlık dut bahçesi iki seneden sonra hasılat olacağı" şeklinde yazılmıştır. Bu arazilerin yalnızca dönümleri verilmiştir.

Mahallelerde bulunan tarım alanları, mevrû' tarla, gayr-ı mevrû' tarla, kiraya verilen mevrû' tarla, kiraya verilen gayr-ı mevrû' tarla ve müste'ciri olduğu tarla olmak üzere beş başlık altında incelenmiştir. Aşağıda tablo 4'te yedi mahallenin arazi bilgileri bir arada verilmiştir.

Tablo 4: Mahallelerin tarım alanlarının dağılımı ve yıllık gelirleri

Mahalle	Mevrû' tarla (Dönüm)	Gelir	Gayr-ı mevrû' tarla (Dönüm)	Kiraya vermiş olduğu	Gelir	Kiraya vermiş olduğu gayr-ı	Müste'ciri olduğu tarla (Dönüm)	Gelir
Umurbey	440	41.109,5	514,5	322,5	3.907,25	891	239,5	24.460,5
Alibey	51	4.868,5	11	40	412	167	18,5	1.139,5
Toprak	140	18.648,5	45			15		
Sarıcapaşa	12	1.816	23				148	18.808,25
Haylan	144	3.553,5	168					
Kavak	304	19.654,5	263					
Hacı Salih	162	12.053	76,5	6	136			
Toplam	1.253	101.703,5	1.101	368,5	4.455,25	1.073	406	44.408,25

Tablo 4'ten de anlaşılacağı üzere, Hacı Salih Mahallesi'nde altı dönüm arazi kiraya verilmiş ve buradan 136 kuruş yıllık gelir elde edilmiştir. 76,5 dönüm arazi ise nadasa bırakılmıştır. Fakat burada dikkati çeken bir husus vardır. Hacı Salih Mahallesi'nde 162 dönüm mevrû' tarladan 12.053 kuruş yıllık gelir elde ederken Toprak Mahallesi'nin 140 dönüm araziden 18.648,5 kuruş yıllık gelir elde ettiği görülmüştür. Toprak Mahallesi'nin, Hacı Salih Mahallesi'nden daha az ekili arazisi olup, daha fazla yıllık gelir sağlamasında bu bölgede yetiştirilen ürünlerin önemi vardır. Toprak Mahallesi, buğdaydan 475 kuruş gelir elde ederken Hacı Salih Mahallesi 252,5 kuruş elde etmiştir. Bu da geliri daha yüksek olan tarım ürününün daha fazla ekildiğini ve bu sayede daha az topraktan daha fazla gelir sağlandığını göstermektedir. Tarlaların toplam dönümü ve bu tarlalardan elde edilen yıllık gelir aşağıdaki tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: Mahallelerin toplam tarla ve yıllık gelirleri

³⁵ Tefvik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yay., İstanbul, 1998, s. 88.

³⁶ BOA. ML. VRD. TMT. d. no 5423, s. 4.

Mahalle	Toplam tarla (Dönüm)	Toplam yıllık tarla geliri (Kuruş)
Umurbey	2.407,5	69.477,25
Alibey	287,5	6.420
Toprak	200	18.648,5
Sarıcapaşa	183	20.624,25
Haylan	312	3.553,5
Kavak	567	19.654,5
Hacı Salih	244,5	12.189
Genel Toplam	4.201,5 dönüm	150.567 kuruş

Tablo 5'ten anlaşıldığı üzere en fazla tarlaya sahip olan Umurbey Mahallesi aynı zamanda 69.477,5 kuruş yıllık gelire en fazla hasılat elde eden mahalledir. 3.553,5 kuruş ile en az gelire sahip olan Haylan Mahallesi'nde 312 dönüm arazi varken, 183 dönüm ile en az araziye sahip olan Sarıcapaşa Mahallesi'nin geliri 20.624,5 kuruştur. Buradan da anlaşılacağı üzere tarım alanlarının büyüklüğünden ziyade yetiştirilen tarım ürünlerinin türlerinin etkili olduğu görülmektedir. Bu durumu anlayabilmek için mahallelerin arazi ve yıllık gelirlerinden sonra bu arazilerde yetiştirilen ürünlerin dağılımını incelemek yerinde olacaktır.

Mahallelerde; buğday, çavdar, arpa, mısır, burçak, darı, tütün, fiğ ve alâf denilen yulaf yetiştirilmekteydi. Burçak, yalnızca Toprak Mahallesi'nde yetiştirilirken yulaf, Umurbey Mahallesi'nde yetiştirilmiştir. En çok yetiştirilen ürünler buğday, çavdar ve arpadır. Bu ürünlerin ekimi bütün mahallelerde yapılmaktaydı. Buğday ve çavdarın ekmek yapımında, arpanın ise hayvanların beslenmesinde kullanılması bu ürünlerin tercih edilmesinde önemli bir sebeptir. Temettuat defterlerinde, bu ürünler "a'şârı ve rsmu" başlığı altında kaydedilmiştir. Bu başlık altında ürünlerin kıymeti, kilesi ve kuruşu yer almıştır.

Bu ürünlerden: buğdayın kıymeti: 10 kuruş, çavdar altı kuruş (bazı yerlerde sekiz kuruş olarak hesaplanmıştır), arpa beş kuruş, mısır altı kuruş, darı dört kuruş, tütün iki kuruş, fiğ yedi kuruş, burçak sekiz kuruş, alâf 2,5 kuruş olarak hesaplanmıştır. Tarım ürünlerinden elde edilen hasılatın mahallelere göre dağılımı aşağıda Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: Tarım ürünleri yıllık gelirinin mahallelere dağılımı

Tarım Ürünleri	Alibey	Umurbey	Sarıcapaşa	Toprak	Haylan	Kavak	Hacı Salih	Toplam
Buğday	227,5	2.093,75	620	495	120	475	252,5	4.283,75
Çavdar	67,5	878,75	310,5	276	46,5	120	339	2.038,25
Arpa	65	495,5	193	120	35	32,5	105,5	1.046,5
Mısır		46,5				56		102,5
Burçak				8				8
Darı		29,5	2	80				111,5

Tütün				87,5		420		507,5
Fiğ		29,75	38,5					68,25
Alâf		2						2
Toplam (kuruş)	360	3.575,75	1164	1.066,5	201,5	1.103,5	697	8.168,25

Çirmen Kazası mahallelerinde tarımsal faaliyetler içerisinde değerlendirilebilecek olan bağcılık ve sebzeçiliğin tarımsal ürünlere göre daha önemli bir yere sahip olduğunu yıllık gelirinden tespit etmek mümkündür. Öyle ki tarlalarda yetiştirilen ürünlerin toplam yıllık gelirleri 8.168,5 kuruş iken bağcılıktan kazanılan yıllık gelir 18.019,5 kuruştur. Toprak Mahallesi dışında tüm mahallelerde bağcılık yapılmaktadır.

Bunlardan başka çayır, kiraya vermiş olduğu veya kiralamış olduğu sebzevât bahçesi mevcuttur. Tüm bunların mahallelere göre dağılımı dönüm ve yıllık geliri Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7: Bağ-bahçe-çayır-sebzevât miktarı ve yıllık gelirleri

Mahalle	Bağ (Dönüm)	Gelir	Dut bahçesi (Dönüm)	Geliri	Çayır (Dönüm)	Geliri	Kiraya vermiş olduğu sebzevât (Bab)	Geliri	Müste'ciri olduğu sebze bahçesi (Bab)	Geliri
Umurbey	120,5	5.919,5	114	5.415	139,5	1.710	10	320		
Alibey	23	1.060	25	1.160	21	420				
Toprak										
Sarıcaş	24,5	3.647	7,5	400					2	3.350
Haylan	5	594								
Kavak	4,75	438								
Hacı Salih	36	6.393,5								
Toplam	213,75	18.019,5	146,5	6.975	160,5	2.130	10	320	2	3.350

En fazla bağa sahip olan 120,5 dönüm ile Umurbey Mahallesi olup yıllık geliri 5.887 kuruştur. Bağlardan sağlanan en yüksek yıllık hasılat ise 6.393,5 kuruş ile Hacı Salih Mahallesi'ne aittir. Ancak burada dikkati çeken bir husus vardır: Hacı Salih Mahallesi 36 dönüm bağı ile 120,5 dönüm bağı olan Umurbey Mahallesi'nden daha fazla gelir elde etmiştir. Bunun sebebi ise bağlardan sağlanan hasılatın Hacı Salih Mahallesi'nde daha yüksek yazılmasıdır.

Tablo 8: Bağ-bahçe-çayır-sebzevâtların miktarının ve yıllık gelirlerinin genel toplamı

Mahalle	Toplam Dönüm	Toplam Gelir
Umurbey	384	13.332
Alibey	69	2.640
Toprak	0	0
Sarıcapaşa	34	7.397
Haylan	5	594
Kavak	4,75	438
Hacı Salih	36	6393,5
Toplam	532,75	30.794,5

Yukarıdaki tablo 8’de yer aldığı üzere Sarıcapaşa Mahallesi 34 dönümden yıllık 7.397 kuruş gelir elde ederken daha fazla dönüme sahip olan Alibey Mahallesi yıllık 2.640 kuruş gelir sağlamıştır. Mahallelerdeki bağ, dut bahçesi, çayır ve sebze bahçelerinin toplam arazi miktarı 532,75 dönüm olup yıllık geliri ise 30.794,5 kuruştur.

Çirmen Kazası’nda Hayvancılık

Defterlerde hayvanların cinsleri, yaşları, adeti, varsa geliri gibi birçok özellikleri kaydedilmiştir. Fakat her hayvanın hasılatı bulunmamaktadır. Ayrıca hayvanlardan gelir getirenlerin gelirleri yazılmış olup, gelir getirmeyenlerin de sayıları adet (re’s) olarak defterlerde gösterilmiştir. Büyükbaş hayvanlardan sağman karasığır inek, sağman camus inek ve sağman inek vergiye tabidir. Koşum öküzü, kısır karasığır inek, öküz, tosun, erkek malak, karasığır düvesi ve kısır manda gibi hayvanlardan vergi alınmamıştır. Toplam 723 adet büyükbaş hayvan bulunmaktadır.

Çirmen Kazası mahallelerinde en fazla tespit edilen büyükbaş hayvan; 147 sağman karasığır inek ve 120 kısır karasığır inehtir. Bunun dışında bir adet olan hayvanlar da mevcuttur. Bunlar, Toprak Mahallesi’nde sığır öküzü, Kavak Mahallesi’nde karasığır inek, Umurbey Mahallesi’nde sağman inek, arık kısır camus inek, kısır manda ineği ve dişi camus malak, Sarıcapaşa Mahallesi’nde arık kısır inek olarak tespit edilmiştir. Büyükbaş hayvanlar arasında gelir getirenleri de bulunmaktadır. Bu hayvanlar, sağman karasığır inek, sağman camus inek ve sağman inehtir. 732 büyükbaş hayvan içerisinde hasılat elde edilen büyükbaş hayvanların toplam sayısı 75’tir. Bu hayvanların toplam yıllık gelirleri 5.830 kuruş 25 paradır.

Mahallerde toplam 3.420 adet küçükbaş hayvan bulunmaktadır. Bunlardan sağman ağnam, boz ağnam, sağman keçi, boz keçi, erkek keçi, şişek ağnam, erkek şişek ağnam, kısır ağnam ve erkek kısır ağnam gibi hayvanların üzerinden yıllık vergi verilirken bunların dışında kalan camus kota, erkek kota, kuzu ve oğlak gibi hayvanlardan vergi verilmemiştir. Küçükbaş hayvanlar içerisinde gelir getiren hayvanlar da bulunmaktadır. Bu gelirler bir sağman ağnam 14 kuruş, boz ağnam beş kuruş, sağman keçi 10 kuruş, boz keçi 2,5 kuruş üzerinden hesaplanmıştır. Ancak istisna olarak Kavak Mahallesi’nde bu hesaplamanın diğer mahallelere nazaran daha düşük yapıldığı tespit edilmiştir. Alibey Mahallesi’nde küçükbaş hayvancılık ile uğraşan hane bulunmamaktadır. Çirmen Kazası’nın mahallelerinde toplam 3.420 küçükbaş hayvandan gelir elde edilen küçükbaş hayvan sayısı 2.384’tür. Bu hayvanların toplam yıllık gelirleri ise 21.313,5 kuruştur.

Çirmen Kazası’na ait mahallelerin temettuat defterlerinde, hayvan türleri arasında yük ve binek hayvanlar da mevcuttur. Bu hayvanlar ulaşım ve taşımacılıkta kullanılmaktaydı. Günlük hayatı kolaylaştıran bu hayvanlar arasında gelir getiren hayvanlar da mevcuttur. Yük ve binek

hayvan olarak merkep, bargir (beygir), kısrak ve tay olmak üzere dört hayvan mevcuttur. Bu hayvan türleri arasında gelir getiren tek hayvan taylı kısrak olmuştur. Onun dışında mevcut olan yük ve binek hayvanlar arasında vergiye tabi olan yoktur. Taylı kısraktan sadece Hacı Salih Mahallesi'nden gelir elde edilmiştir. 12 adet taylı kısrak 500 kuruş gelir getirmiştir. Umurbey Mahallesi'nde bulunan üç adet taylı kısraktan bir gelir sağlanılmadığı tespit edilmiştir.

Hayvancılık dışında toprağa ihtiyaç duyulmadan yapılabilecek önemli bir diğer ekonomik faaliyet ise arıcılıktır. Çirmen Kazası mahallelerinde toplam 240 adet arı kovanı bulunmakta olup bunların yıllık geliri 1.895 kuruştur. Umurbey Mahallesi 182 kovan ile en fazla kovana sahip mahalle olup toplam yıllık geliri 1.420 kuruştur. Sarıcapaşa Mahallesi'nde arıcılıkla uğraşan hane bulunmamaktadır.

Sonuç

Çirmen Kazası'na bağlı Umurbey, Alibey, Sarıcapaşa, Toprak, Haylan, Göçebe Yörükhanından Hacı Salih ve Kavak mahallelerine ait temettuat defterleri incelendiğinde; Umurbey, Alibey, Göçebe Yörükhanından Hacı Salih ve Kavak mahalleleri Müslüman, Haylan, Toprak ve Sarıcapaşa ise reaya mahalleleridir. Umurbey Mahallesi'nde 79, Alibey Mahallesi'nde 22, Kavak Mahallesi'nde 16, Göçebe Yörükhanından Hacı Salih Mahallesi'nde 58, Haylan Mahallesi'nde 10, Toprak Mahallesi'nde 14, Sarıcapaşa Mahallesi'nde 32 hane bulunmakta olup bu hanelerin tahmini nüfusu 1.155 kişidir.

Çirmen Kazası mahallerinde genel olarak tarım ve hayvancılık temel geçim kaynağıdır. Dolayısıyla mesleki yapılanma tarım ve hayvancılık merkezli gelişmiştir. Tarım ve hayvancılıktan geçinenlerin sayısı 201'dir. Esnaf ve ticaret ile ilgili mesleklerin sayısı 158, kamu görevlilerin sayısı 27'dir.

Mahallelerde bulunan tarım alanları, mevrû tarla, gayr-ı mevrû tarla, kiraya verilen mevrû tarla, kiraya verilen gayr-ı mevrû tarla ve müste'ciri olunan tarla olmak üzere beş başlık altında incelenmiştir. Mahallelerde toplam da 4.201,5 dönüm tarla bulunmakta olup bu tarlaların toplam yıllık geliri 150.567 kuruştur. 3.553,5 kuruş ile en az gelire sahip olan Haylan Mahallesi'nin 312 dönüm arazisi varken, 183 dönüm ile en az araziye sahip olan Sarıcapaşa Mahallesi'nin geliri 20.624,5 kuruştur. Buradaki farklılığın sebebi ise arazinin genişliğinden ziyade bu topraklarda hangi ürünlerin yetiştirildiğidir. Kıymeti fazla olan tarım ürünlerinin yıllık gelirleri de fazla olmaktadır. Mahalle arazilerinde genel olarak buğday, çavdar, arpa, mısır, burçak, darı, tütün, fiğ, alâf yetiştirilmiştir. Yetiştirilen tarım ürünlerinin %53'ünü buğday oluşturmaktadır. Buğday, her mahallede yetiştirilen tarım ürünlerinden biri olup aynı zamanda en çok gelir sağlayan üründür.

Hayvancılık, büyükbaş hayvancılık, küçükbaş hayvancılık, yük ve binek hayvanları ve arıcılık olmak üzere dört başlık altında ele alınmıştır. Toplamda 723 adet büyükbaş hayvan bulunmakta ve bunlardan 75 tanesi gelir getirmektedir. Bu büyükbaş hayvanların yıllık geliri 5.830 kuruş 25 paradır. 3.420 adet küçükbaş hayvandan 2.384 tanesinin yıllık geliri 21.313,5 kuruştur. 112 adet yük ve binek hayvanı, 240 adet arı kovanı bulunmakta olup arı kovanlarından 1.895 kuruş gelir elde edilmiştir.

Her mahallede toplanan toplam, vergi-yi mahsusa, öşr-i üzüm, öşr-i kovan, resm-i kovan ve adet-i ağnam olmak üzere beş farklı vergi bulunmaktadır. Mahallelerden toplanan bu vergiler: Vergi-yi mahsusa 19.924 kuruş, öşr-i üzüm 1.184 kuruş, resm-i kovan 1.391 kuruş, adet-i ağnam 204,5 kuruş, öşr-i kovan 23 kuruştur.

Toprak, Sarıcapaşa ve Haylan mahallelerinde meskûn Gayrimüslimlerden cizye vergisi, gelir durumlarına göre a'lâ, evsat ve ednâ olarak alınmıştır. Evsat düzeyinde vergi veren Toprak Mahallesi'nde 26, Sarıcapaşa Mahallesi'nde 20, Haylan Mahallesi'nde ise 10 kişi bulunmaktadır. Haylan Mahallesi dışında cizye durumu ednâ olan başka mahalle yoktur. Cizye durumu a'lâ olan kişiler çok az olmakla birlikte üç mahallede de bulunmaktadır. Bu verilerden de bu üç mahallede bulunan Gayrimüslimlerin gelir durumları orta düzeyde olup durumu kötü olan bir hane dışında genellikle gelir durumlarının iyi olduğu sonucu çıkarılabilir.

Geliri en fazla mahalleler 45.956 kuruş ile Umurbey'dir. En az gelir ise 2.809 kuruş ile Haylan Mahallesi'ne aittir. Mahaller arasındaki bu büyük farkın oluşmasının en büyük sebebi nüfus farklılıklarıdır. Nüfus farklılığına bağlı olarak diğer bir sebep olarak mahallelerde icra edilen meslekler gösterilebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Maliye Varidat ve Temettuat Defterleri: BOA., ML. VRD. TMT. d, no. 5405; 5413; 5425; 5423; 5433; 5457; 17508.

Diğer Kaynaklar:

Barkan, Ö. L., “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. X, (1953), s. 1-26.

Becermen, C., *Klasik Dönem Osmanlı Vergi Sistemi ve Vergi Türleri*, Vergi Müfettişleri Derneği Yay., Ankara, 2008.

Bizbirlik A., Atar Z., “19.Yüzyıl Osmanlı Tarihinde Temettuat Defterlerinin Yeri” Saruhan Sancağı Mütevelli Çiftliği Temettuat Defteri Örneği”, *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, S. 45, (2009), s. 37-57

Cezzar, M., *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.1, TTK, Ankara, 2010.

Çadırcı, M., *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara, 2013.

Çalık, S., *Çirmen Sancağı Örneğinde Balkanlarda Osmanlı Düzeni (15.16. Yüzyıllar)*, Bosna-Hersek Dostları Vakfı Yay., İstanbul, 2005.

Demir, M., 19. Yüzyılın İkinci Çeyreğinde Zile Kaza Merkezinde Ekonomik ve Sosyal Yaşam (Temettuat Kayıtlarına Göre), (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Tokat, 2018.

Devellioğlu, F., *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi Yay., Ankara, 2013.

Durdu, M., “Nüfus ve Temettuat Defterlerine Göre Çirmen Kazası Kovancılar ve Gölcük Köyleri (1844-1845)”, *Selçuk Türkiyat*, S.55, (2022), s. 327-354.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. 3, 2. Kitap, (Haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006.

Gökbilgin, M. T., *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İşaret Yay., İstanbul, 2007.

Güran, T., “Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, S. 1-4, (1985), s. 301-319.

Güran, T., *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yay., İstanbul, 1998.

Halaçoğlu, Y., “Çirmen”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, (2005), s. 341-342.

İnbaşı, M., “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Ohri Sancağı”, *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, Gece Kitaplığı, Ankara, (2017), s. 1289-1318.

İnciciyan, P. L., Andreasyan, H. D., “Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 4-5, (1976), s. 101-152.

Kütükoğlu, M. S., “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarih Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Belleten*, LIX/225, (1995).

Öztuna, Y., *Avrupa Türkiye’sini Kaybımız Rumeli’nin Elden Çıkışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, (2014).

Öztürk S., “XIX. Yüzyılda Söğüd’ün Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Ekim, S. 106, (1995).

Pakalın, M. Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, Milli Eğitim Bakanlığı Evi, İstanbul, (1972).

Serin, M., “Osmanlı Arşivi’nde Bulunan Temettuat Defterleri”, *Başbakanlık I. Milli Arşiv Şurası*, Ankara, (1998).

Uğurlu Y., “16. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Merkez Taşra İlişkileri ve Çirmen Örneği”, *ABAD*, 1(2), s. 93-145.

Yükçü, S., Fidancı, N., Soysal, U., “Osmanlı Devleti'nde Temettuat Defterlerinin Önemi ve Vergisel Açıdan Değerlendirilmesi: Tire Kazası Örneği” *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.7, (2014), s. 170-199.

İBNÜ'L-VERDÎ, ESERİ VE İSLÂM MEDENİYETİNE KATKILARI*

IBN AL-WARDI'S WORKS AND THEIR CONTRIBUTIONS TO ISLAMIC CIVILIZATION

Hayri ALKAN**

ÖZ

14. ve 15. yüzyıl Şam bölgesinin önemli coğrafyacılarından biri olan İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib* ve *Ferîdetü'l-Garâ'ib* adlı eserleriyle tanınmaktadır. Bu eser, kozmografik bir anlayışla kaleme alınmıştır. İbnü'l-Verdî, Belh ekolü geleneğini takip etmiş ve eserini bu geleneğe bağlı olarak oluşturmuştur. İbnü'l-Verdî'nin bu eseri, geniş kapsamı ve içerdiği çeşitli ilim dallarıyla, dönemin en önemli ansiklopedik eserlerinden biri olarak kabul edilir. Eserin yapısı ve içeriği, o dönemdeki bilgi birikiminin zenginliğini yansıtır ve okuyucuya çok yönlü bir bakış açısı sunar. İbnü'l-Verdî'nin *Harîdetü'l-'Acâ'ib* eserinin çeşitli bilim dallarına katkıları üzerine yapılan bu çalışma, hem tarihsel hem de akademik açıdan değerlidir. Bu çalışmayı daha değerli kılmak için öncelikle İbnü'l-Verdî'nin yaşamı, dönemi ve eserinin yazılış amacı hakkında genel bir bilgi verilerek, eserin İslâm medeniyetine katkıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu durum, eserin değerini artıracak ve ilgili alanlarda yapılacak çalışmalara da katkıda bulunacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib* ve *Ferîdetü'l-Garâ'ib*, Coğrafya, Kozmografya.

ABSTRACT

Ibn al-Wardi, one of the most important geographers of the 14th and 15th century in the Damascus region, is known for his works *Kharidat al-'Aja'ib* and *Faridat al-Ghara'ib*. This work was written with a cosmographic approach. Ibn al-Wardi followed the Balkhi tradition and composed his work in accordance with this tradition. This work of Ibn al-Wardi is considered one of the most important encyclopedic works of the period due to its broad scope and inclusion of various branches of science. The structure and content of the work reflect the wealth of knowledge of that period and offer the reader a multi-faceted perspective. This study, which covers the contributions of Ibn al-Wardi's work *Kharidat al-'Aja'ib* to various branches of science, is valuable both historically and academically. In order to make this study more valuable, general information is given about Ibn al-Wardi's life, period and the purpose of writing his work, and an attempt is made to determine the contributions of the work to Islamic civilization. This will increase the value of his work and contribute to studies to be conducted in related fields.

Keywords: Ibn al-Wardi, *Kharidat al-'Aja'ib* and *Faridat al-Ghara'ib*, Geography, Cosmographic.

GİRİŞ

Coğrafya kelimesi, Grekçe *geo* (*yeryüzü, yerküre*) ve *graphein* (*yazmak*) sözcüklerinin birleşiminden türemiştir.¹ Esasen insanın yapısında bulunan farklı ülkeler, yerler ve mekânlar hakkındaki merakın bir ürünü olarak ortaya çıkan coğrafya,² aynı zamanda insanın yaşadığı, bir araya geldiği, çalıştığı ve öncelikli olarak yaşam alanı yeryüzünü inceleyen bir bilim dalıdır.³

* Bu makale 02.10.2024 tarihinde dergimize gönderilmiş; 11.11.2024 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 20.11.2024 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atıf şekli; Hayri Alkan, "İbnü'l-Verdî, Eseri ve İslâm Medeniyetine Katkıları", *Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 2, (Aralık 2024), s. 14-24.

** Dr., asilhayri6527@hotmail.com, Orcid ID: 0000 0002 3035 8367.

¹ Hayati Doğanay, *Coğrafyaya Giriş I, Metotlar, İlkeler ve Terminoloji*, Gazi Büro Yayın., Ankara, 1993, s. 2-3; Reşat İzbirak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, Mektupla Öğretim Merkezi Yayın., Ankara, 1975, s. 61-62.

² Erol Tümerterkin, *Beşeri Coğrafya (Giriş)*, İÜEF Yayın., İstanbul, 1994a, s. 3.

³ Erol Tümerterkin, *Ekonomik Coğrafya*, İÜEF Yayın., İstanbul, 1994b, s. 3.

Kozmografya, evrenin yapısını, düzenini ve içindeki cisimleri inceleyen bir bilim dalıdır ve coğrafyanın daha geniş bir perspektifle ele alınmasına imkân tanır. Yeryüzü ile gökyüzü arasındaki ilişkiyi araştırarak, insanın evrendeki yerini ve anlamını sorgular. Bu bağlamda, kozmografya ile kurulan bağlantı, coğrafyanın sınırlarını genişleterek ona evrensel bir bakış açısı kazandırır.⁴

Coğrafya ve kozmografya gibi alanların en güçlü şekilde hissedildiği önemli eserlerden biri de İbnü'l-Verdî'nin *Harîdetü'l-'Acâ'ib ve Ferîdetü'l-Garâ'ib*'idir. Bu eser, 14. ve 15. yüzyılın önde gelen coğrafya ve kozmografya çalışmaları arasında yer almaktadır.

1. İBNÜ'L-VERDÎ'NİN HAYATI

Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer b. el-Verdî hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, Ma'arratü'n-Nu'mân⁵ bölgesinde, Halep ile Hamâ arasında yetişmiştir.⁶ 14. ve 15. yüzyılda Şam ve Filistin coğrafyacılara arasında önemli bir isim olarak gösterilen İbnü'l-Verdî, sık sık kendisinden yaklaşık bir asır önce yaşamış olan Ebû Hafs Zeynüddîn İbnü'l-Verdî (ö. 749/1349) ile karıştırılmış ve eseri ona atfedilmiştir.⁷ Eserinin, Halep Kalesi'nin komutanı Şahin el-Müeyyed'e (815-824/1412-1421) ithaf edilmesi, onun Halep halkından bir Şamlı olduğunu öne süren görüşlere güçlü bir dayanak sunar.⁸ Memlûkler dönemi yazarı olan İbnü'l-Verdî'nin vefat yeri kesin olarak bilinmemekle birlikte, ölüm tarihi hakkında iki farklı rivayet vardır. Birincisi 850/1446 yılı, ikincisi Zilkâde 861/Ekim 1457 tarihidir. Genel olarak kabul gören tarih, Zilkâde 861/Ekim 1457'dir.⁹

2. İBNÜ'L-VERDÎ'NİN ESERİ

İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib ve Ferîdetü'l-Garâ'ib* adlı eseriyle tanınan önemli bir İslâm kozmografya ve coğrafya âlimidir. Tek cilt ve Arapça kaleme alınan bu eser, Belh ekolü geleneğine uygun olarak kaleme alınmış ve 822/1419 yılında tamamlandığı tahmin edilmektedir.¹⁰

Eser dört kelime üzerine kurulmuştur. Bunlardan *'acâ'ib* ve *garâ'ib* terimleri, dikkat çekici kavramlar olup içerdiği temalarla eseri diğer coğrafi eserlerden ayırmıştır. *'Acâ'ib*, Arapça "ilginç, harika, şaşırtıcı" anlamına gelen *'acibe* kelimesinin çoğuludur. *Garâ'ib*, Arapça "garip, nadir, benzersiz, az rastlanır" anlamına gelen *garibe* kelimesinin çoğuludur.¹¹ Latince'de her iki kavrama da karşılık olarak *mirabilis* kelimesi kullanılmaktadır. Mirabilis, çoğul hali olan *mirabilia* ile "şaşırtıcı ve görülmemiş şeyler" anlamına gelir.¹² İslâmî kültürde ise *'acâ'ib* ve *garâ'ib* kavramları, "şaşkınlık" veya "garipseme" gibi duyguların ifadesi için kullanılır. Müslüman âlimlerin yazdığı bu tür eserler, coğrafi bilgiler sunmasının yanı sıra dini, mitolojik ve efsanevî unsurların iç içe geçtiği bir anlatım tarzına sahiptir.¹³ Bu özellikleriyle hem bilimsel hem de halk arasında geniş ilgi uyandırmıştır. Eserin adında geçen *harîde* ve *ferîde* kelimeleri ise,

⁴ Nazan Karakaş Özür, "Epistemolojik Sınırları ve İlişkileri Bağlamında Osmanlıda Üç Bilim: Kozmografya, Astronomi ve Coğrafya", *Dört Öge*, S. 16, 2019, s. 118-120.

⁵ Sahâbilerden Nu'mân b. Beşîr'e nispet edilir. Güneyinde Yuş' b. İbn Nün'a ait bir mezar vardır. Halep ile Hamâ arasında bulunan geniş bir ameli vardır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. 5, Dârü Sadır, Beyrut, 1977, s. 156.

⁶ Mustafa L. Bilge, "İbnü'l-Verdî", *DİA*, C. 21, İstanbul, 2000, s. 238.

⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, C. 2, (Çev. Rüşti Balcı), Tarih Vakfı Yurt Yayın., Ankara, 2007, s. 583; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, C. 2, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993, s. 680; İbn İyâs Hanefî, *Bedâiü'z-Zuhûr fî Vekâii'd-Duhûr*, C. 1, (Thk. Muhammed Mustafa), Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, Kahire, 1982, s. 524-525; Marinos Sariyannis, "Aja'ib ve Ghara'ib: Ottoman Collections of Mirabilia and Perceptions of the Supernatural", *Der Islam*, S. 92/2, 2015, s. 452; Michele Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, C. 1, Felice Le Monnier, Firenze, 1854, s. 66.

⁸ Ignaty Krachovsky, *Tarihü'l-Edebi'l-Cografıyyi'l-Arabi*, C.2, (Trc. Selahaddin Osman Haşim), Dârü's-Sekâfe, Kahire, 1963, s. 35.

⁹ Bilge, "İbnü'l-Verdî", s. 238.

¹⁰ C. E. Dubler, "Adjaib", *Encyclopaedia of Islam*, ed. P. Bearman Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs, Brill, 2021), https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/adjaib-SIM_0319?s.num=0&s.rows=20&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=adjaib

¹¹ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayın., İstanbul, 2012, s. 596, 663; https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/adjaib-SIM_0319?s.num=0&s.rows=20&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=adjaib

¹² Daston, Lorraine-Katherina, Park, *Wonders and the Order of Nature 1150-1750*, MIT Press, Cambridge, 2001, s. 57.

¹³ Irina Ye. Petrosyan, "A Turkish Translation of a Cosmographie Work by Ibn a-Wardi and Its Manuscripts in the Collection of the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies", *Manuscripta Orientalia/International Journal for Oriental Manuscript Research*, S. 4/2, 1998, s. 62.

metnin edebî yapısının temelini oluşturur.¹⁴ *Harîde*, Arapça'da "inci" anlamına gelen *harâid* kelimesinin çoğuludur. *Ferîde*, "mücevher" anlamına gelen *ferâid* kelimesinin çoğuludur.¹⁵ Bu bağlamda, *Harîdetü'l-'Acâ'ib* ve *Ferîdetü'l-Garâ'ib*, "Enteresan İnciler ve Benzersiz Mücevherler" olarak tercüme edilebilir.¹⁶

İbnü'l-Verdî'nin eserinde çeşitli kaynakları bir araya getirip harmanlayarak geniş ve zengin bir bilgi yelpazesi sunduğu görülmektedir. Eserin mukaddime bölümünde, Nasîrüddin et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Şerhü't-Tezkire*'si, Ca'fer el-Enbiyâ'nın *Batlamyus*'u, Belhî'nin (ö. 322/934) *Takvîmü'l-Bilâd*'ı, Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) *Mürücü'z-Zeheb*'i, İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin (ö. 630/1233) *'Acâ'ibü'l-Mahlûkât*'ı,¹⁷ Marrâkişî'nin *Mesâlik ve'l-Memâlik*'i¹⁸ ve *Kitâbü'l-İbtidâ*'sı gibi önemli eserler müellifin kaynaklarından bazılarıdır.¹⁹ Ancak ilginç bir şekilde, İbnü'l-Verdî'nin eserinde bu kaynaklardan bazılarına dair doğrudan alıntılara rastlanmamaktadır. Özellikle Nasîrüddin et-Tûsî'nin *Şerhü't-Tezkire*'si, Ca'fer el-Enbiyâ'nın *Batlamyus*'u, Belhî'nin *Takvîmü'l-Bilâd*'ı ve Marrâkişî'nin *Mesâlik ve'l-Memâlik*'i ile *Kitâbü'l-İbtidâ*'sı gibi kaynaklar eserde geçmesine rağmen doğrudan alıntılar veya bilgiler yer almamaktadır. Bu durum, İbnü'l-Verdî'nin bu eserleri yalnızca kaynak olarak anıp onlardan doğrudan yararlanmamış olabileceği ihtimalini doğurur. Ayrıca, Belhî'yi referans göstermesine rağmen *Takvîmü'l-Bilâd* ile ilgili bilgi sunmaması da dikkat çeken bir noktadır.

Harîdetü'l-'Acâ'ib, usûl ve muhteva açısından Zekeriyâ b. Muhammed Kazvinî'nin (ö. 682/1283) *'Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât*'ına,²⁰ Şeyhürabve Dimaşkî'nin (ö. 727/1327) *Nuhbetü'd-Dehr fî 'Acâ'ibi'l-Ber ve'l-Bahr*'ına benzemektedir.²¹ Kozmografik eserlerin önemli bir özelliği, bilgilerin minyatürlerle görselleştirilmesidir. Bu özellik, Kazvinî ve Dimaşkî'nin eserlerinde görülürken, İbnü'l-Verdî'nin *Harîdetü'l-'Acâ'ib* adlı eserinde bulunmamaktadır.²² Diğer bir fark, Kazvinî'nin eserinde ayaltı ve ayüstü âlemlere vurgu yapılmasına karşın, İbnü'l-Verdî'nin eserinde odak noktasının yeryüzü olmasıdır.²³

Dimaşkî de İbnü'l-Verdî gibi, Dünya'nın yuvarlak olduğunu savunan bilginler arasında yer alır ve eserinde yuvarlak bir dünya haritasına yer verir. Muhteva açısından bakıldığında, Dimaşkî'nin eseri, küçük farklar olmakla birlikte, İbnü'l-Verdî'nin eserine benzerlik göstermektedir. Her iki eserde de yeryüzünün katmanları, ülkeler ve şehirler, kaleler, akarsular, denizler, dağlar, madenler, hayvanlar ve bunların özellikleri gibi pek çok bilgi bulunmaktadır. Ancak *Harîdetü'l-'Acâ'ib* ile Dimaşkî'nin *Nuhbetü'd-Dehr* eserleri karşılaştırıldığında, her iki eserin de matematiksel coğrafya açısından eksik kaldığı söylenebilir.²⁴

İbnü'l-Verdî'nin bu eseri yoğun eleştirilere maruz kalmıştır; ancak bu eser, ilk kaynaklarda yer almayan önemli bilgiler sunmaktadır.²⁵ Eserin, 733/1332 yılında Mısır'da yaşayan İbn Şebîb el-Harrânî'nin 14. yüzyıldaki çalışmalarının bir intihali olduğu iddiaları ortaya atılmıştır. Bu görüş, söz konusu bilgilerin birbirleriyle uyumlu olmasına rağmen, konunun derinlemesine incelenmesi nedeniyle kesin olarak kabul edilmemektedir. Rus oryantalist N. A. Mednikov'un, Filistin ile ilgili bölümleri incelediğinde İbnü'l-Verdî'nin eserini iyi bildiğini ortaya koymuştur.²⁶ Ayrıca, müellifin çalışmalarında İdrîsî (ö. 560/1165) ve Şeyhürabve

¹⁴ Francesca Bellino, "Siraj al-Din Ibn al-Wardi and The Haridat al-'Aja'ib: Authority and Plagiarism in a Fifteenth-Century Arabic Cosmography", *Eurasian Studies*, S. 12/1-2, (Ed. Michele Bernardini-Jürgen Paul), Istituto per l'Oriente Carlo Alfonso Nallino, Roma, 2014, s. 264.

¹⁵ Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 258, 693.

¹⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, C. 2, s. 583.

¹⁷ Bu eser muhtemelen İbnü'l-Esîr İzzeddin Cezerî'nin *Tuhfetü'l-'Acâib Turfetü'l-Garâib* adlı eseridir. Bu eser çok sayıda kitaptan meydana gelmektedir. Bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, C. 1, s. 334

¹⁸ Kâtip Çelebi, İbnü'l-Verdî'ye ait bu eserin sadece varlığından bahsetmiştir. Bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, C. 4, s. 1328.

¹⁹ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib ve Ferîdetü'l-Garâ'ib*, (Tsh. Mahmûd Fahuri), Dârü's-Şarki'l-Arabi, Halep, 1991, s. 10.

²⁰ Kazvinî, *'Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdat*, Matbaatü'l-Alamî, Beyrut, 2000, s. 3.

²¹ Krachovsky, *Tarihü'l-Edebi'l-Cografîyyi'l-Arabi*, C. 1, s. 386-389.

²² Petrosyan, "A Turkish Translation of a Cosmographie Work by Ibn a-Wardi and Its Manuscripts in the Collection of the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies", s. 63.

²³ Feray Coşkun, "Osmanlı Coğrafya Literatürü ve Acâibü'l-Mahlûkât Janrı", *TALİD*, S. 17/33, 2019, s. 273.

²⁴ Şeyhürabve Dimaşkî, *Nuhbetü'd-Dehr fî 'Acâ'ibi'l-Berri ve'l-Bahr*, (Nşr. M. A. F. Mehren), Otto Harrassowitz, Leipzig, 1923, s. 10-253

²⁵ Petrosyan, "A Turkish Translation of a Cosmographie Work by Ibn a-Wardi and Its Manuscripts in the Collection of the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies", s. 62.

²⁶ Krachovsky, *Tarihü'l-Edebi'l-Cografîyyi'l-Arabi*, C. 2, s. 37.

Dımaşki'nin (ö. 727/1327) etkileri de belirgin bir şekilde gözlemlenmektedir.²⁷ İbnü'l-Verdî, Sıkkilye (Sicilya) ve Filistin gibi coğrafi açıdan birbirinden uzak yerleri anlatırken bu kaynakları kullanmıştır. Bu durum, onun bilgi alanının geniş olduğunu ve yalnızca Harrânî ile sınırlı kalmadığını açıkça göstermektedir. Bu tür karşılaştırmalar, müellifin entelektüel bağlamda ne denli zengin birikime sahip olduğunu ortaya koymaktadır.²⁸

Harîdetü'l-'Acâ'ib ve Ferîdetü'l-Garâ'ib adlı eser, Avrupa, Afrika ve Arap ülkeleri hakkında sunduğu ilginç bilgilerle dikkat çekmiştir ve bu nedenle birçok dile, özellikle Farsça, Türkçe ve Latince'ye tercüme edilmiştir. Osmanlı döneminde Türkçe'ye yapılan tercüme,²⁹ Hâce Hatîb Mahmûd er-Rûmî'nin *Tercümetü'l-Harîdeti'l-'Acâyib ve Ferîdeti'l-Garâyib* adlı çalışmasıyla önemli bir yer tutar.³⁰ Ancak bazı kaynaklarda bu eserin Mahmûd Şîrvânî'ye atfedilmesi, tarihsel bağlamda ilginç bir tartışma konusudur.³¹ Eserin ilk beş bölümü, 1835-1839 yılları arasında Tornberg tarafından Latince'ye çevrilmiş, tamamı ise 1884 yılında A. Hylander tarafından yine Latince'ye tercüme edilmiştir. Eserin çeşitli baskıları da yapılmıştır. Bunlar arasında 1929 yılında M. Mzik tarafından İsveç'in Landini şehrinde ve 1970 yılında Rıfat Bedrâvî tarafından Beyrut'ta basılan baskılar da bulunmaktadır.³²

3. MEDENİYETE KATKILARI

İbnü'l-Verdî'nin coğrafya ve kozmografya sahasındaki katkıları iki yönden ele alınabilir. Müellifin eseri, coğrafya ve kozmografya bilgilerinin sistematik bir şekilde derlenmesi ve sunulması açısından önemli bir yere sahiptir. Özellikle, coğrafi bilgilerin aktarılması, dönemin coğrafya anlayışına önemli katkılarda bulunmuştur. Eserinde harita, coğrafi bölgelerin fiziksel özellikleri, iklimi, bitki örtüsü ve yerleşim yerleri gibi unsurları ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu bilgiler, dönemin bilgi birikimini artırmakla kalmamış, aynı zamanda İslâm ilim dünyasına ve medeniyetine doğrudan katkı sağlamıştır.

Müellifin eseri, çok sayıda yazılı ve sözlü kaynağı bir araya getirerek farklı bilgileri harmanlama konusunda oldukça önemli bir kitaptır. İbnü'l-Verdî, hem kendi gözlem ve araştırmalarını paylaşmış hem de naklettiği bilgileri aktarma konusunda bir köprü görevi görmüştür. Eserinde, kendinden önceki çalışmalardan ve çağdaşı olan eserlerden geniş ölçüde faydalanmıştır. Bunlar arasında, İbnü'l-Fakîh'in (ö. 3-4./9-10. yy.) *Kitâbü'l-Büldân*'ı, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî'nin (ö. 322/934) *Bed' ve't-Târih*'i, Ebû Hâmid el-Gırnâtî'nin (ö. 565/1169) *Tuhfetü'l-Garâib*'i, İstahrî'nin (ö. 340/951-952'den sonra) *Kitâbü'l-Memâlik ve'l-Mesâlik*'i, Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) *Mürücü'z-Zeheb*'i ve *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*'ı, Kazvî'nin (ö. 682/1283) *'Acâ'ibü'l-Mahlûkât*'ı ve *Âsâri'l-Bilâd*'ı, Ebü'r-Reyhân el-Hârîzmî'nin (ö. 453/1061) *Kanûnü'l-Mes'ûdî*'si, Ahmed b. Fazlân'ın (ö. 310/922'den sonra) *Seyahatnâme*'si ve Abdullâh b. Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Maârif*'i gibi kıymetli eserler bulunmaktadır.³³ Ayrıca, İbnü'l-Verdî'nin eseri, kendinden sonra gelen âlimlere de ilham kaynağı olmuştur. Müellif ve eseri, Âşık Mehmed (ö. 1006/1598'den sonra) tarafından yazılan *Menâzirü'l-Avâlim*'in kaynakları arasında yer almaktadır.³⁴

İbnü'l-Verdî'nin eseri, Ortaçağ İslâm coğrafyasının en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Eserin başında yer alan dünya haritası, Müslüman coğrafyacıların dünya görüşlerini ve coğrafi bilgilerini yansıtmaktadır. Harita, Kâbe'yi dünyanın merkezi olarak alır ki

²⁷ Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, C. 1, s. 61.

²⁸ Krackovsky, *Tarihü'l-Edebi'l-Cografyyi'l-Arabi*, C. 2, s. 37.

²⁹ Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 112.

³⁰ Sema Yanıç, *Hâce Hatîb Mahmud Rumî ve Harîdetü'l-'Acâyib ve Ferîdetü'l-Garâyib Tercümesi İsimli Eserin Edisyon Kritik ve Tahlihi*, (Konya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Konya, 2004, s. 14, 16; Feray Coşkun, "Workin Paper: Aja'ib wa Ghara'ib in the Early Ottoman Cosmographies", *Acâ'ib: Occasional Papers on the Ottoman Perceptions of the Supernatural*, S. 1, 2020, s. 86; Feray Coşkun, "An Ottoman Preacher's Perception of a Medieval Cosmography: Mahmud al-Hatib's translation of the Kharidat al-'Aja'ib wa Faridat al-Ghara'ib", *Al-Masaq Islam and the Medieval Mediterranean*, S. 23/1, 2011, s. 53-66.

³¹ Cevdet Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, MEB Yayın., İstanbul, 1999, s. 23; Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, (Haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen), Meral Yayın., İstanbul, 1972, C. 3, s. 98; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev. Coşkun Üçök), Kültür Bakanlığı Yayın., Ankara, 1992, s. 17; Franz Taeschner, *Osmanlılarda Coğrafya*, (Haz. Osman Özkul, Nadir Çomak, Hatice Çeri), IKSAD, 2018, s. 23.

³² Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, ISAR, İstanbul, 1998, s.191-192.

³³ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 9-324.

³⁴ Mahmut Ak, *Âşık Mehmed ve Menâzirü'l-Avâlim*'i, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1990, s. 120.

bu yaklaşım Belhî, İstahrî, Makdisî ve İbn Havkal gibi coğrafyacılarından etkilendiğinin kanıtıdır. Bu, Müslüman coğrafyasında kutsal mekânların coğrafi merkez olarak kabul edilmesi geleneğini vurgulamaktadır. Ayrıca, haritada Avrupa ve Balkanlar'daki Almanlar ve diğer Hristiyan halklara yer verilmesi, Arap haritalarında bu halkların ilk kez açıkça gösterilmesi açısından dikkat çekicidir. Bu, Müslüman coğrafyacıların, özellikle batıdaki halklarla ilgili bilgilerini geliştirdiğini ve genişleyen dünya görüşlerini yansıttığını göstermektedir. Eserdeki yuvarlak dünya haritasının yanı sıra, eserin birçok el yazmasında farklı bölgelere göre kible yönünü gösteren kible haritaları bulunmaktadır. Bu haritalar, Müslümanların ibadet yönünü doğru belirlemelerine yardımcı olmak amacıyla hazırlanmış ve coğrafyanın dini bir amaçla nasıl kullanıldığını göstermektedir. Bu kible haritaları, İslâm coğrafyacılığının pratik bir yönünü temsil ederek Müslüman dünyasında seyahat, ibadet ve günlük yaşamın dinle olan bağımlı gözler önüne sermektedir.³⁵

Müellifin eserinde sıklıkla yer verdiği efsanevî bilgiler, Ortaçağ İslâm dünyasında doğa ve olaylara dair mistik açıklamalara duyulan ilgiyi ve halk arasındaki inançları yansıtmaktadır. Bâmiyân çevresindeki pınarlarla ilgili anlatılanlar,³⁶ suyun saflığına ve doğanın kendini koruma gücüne dair bir inancı sembolize etmektedir. Bu efsane, suyun kutsallığı ve doğal unsurların ruhani bir koruyucuya sahip olduğu düşüncesini göstermektedir. Pislik atan kişinin sular tarafından boğulması,³⁷ doğanın kendisine zarar vereni cezalandırdığı inancını yansıtarak, doğaya saygıyı teşvik etmektedir. Bir diğer örnek, Hârizm (Aral) Gölü'nde görülen insan şeklindeki yaratık ise,³⁸ gölde zaman zaman doğaüstü varlıkların ortaya çıkabileceği ve bunların hükümdarların ölümünü haber verdiği gibi kehanet içeren bir efsanedir. Bu tür anlatılar, doğal olayların bir anlam veya mesaj içerdiğine dair Ortaçağ düşüncesini yansıtmaktadır. Aral Gölü'nde görülen bu yaratık, özellikle yönetici sınıfın ölümünü haber veren bir işaret olarak anılmasıyla,³⁹ halk arasında doğa olaylarının siyasi veya toplumsal olaylarla ilişkilendirildiğini göstermektedir.

İbnü'l-Verdî'nin efsanevî rivayetlere ağırlık vermesi, birçok önemli bilginin gölgede kalmasına yol açmıştır. Ancak müellifin aktardığı bilgiler, günümüzde başka kaynaklarda bulunmayan niteliktedir. Bunlar arasında, Trapani'yi Sicilya topraklarına bağlayan 150 metre uzunluğundaki büyük bir köprünün varlığına dair verdiği bilgi de yer alır.⁴⁰ Sicilyalı tarihçi Michele Amari, bu bilginin yalnızca İbnü'l-Verdî tarafından aktarıldığını kanıtlamıştır.⁴¹ Franz Taeschner, Osmanlı'nın fethinden önce Konstantiniyye üzerine yaptığı çalışmada, ilk İslâm döneminden itibaren İslâmî kaynaklarda aktarılan şehir tasvirini eksiksiz bir şekilde yapan kişinin İbnü'l-Verdî olduğunu ortaya koymuştur.⁴² Hatta Taeschner, İstanbul ile ilgili yapılacak çalışmalarda müellifin aktardığı bilgilerin kıymetli olduğunu da vurgulamıştır.⁴³ Tüm bu bulgular, İbnü'l-Verdî hakkındaki olumsuz izlenimlerin yersiz olduğunu ve bu eserin tamamen reddedilemeyeceğini bir kez daha açıkça göstermektedir.

İbnü'l-Verdî'nin bir başka özelliği de kaleme aldığı eserde birçok disiplinden istifade etmesidir. Bu yönüyle disiplinlerarası çalışmış bir bilgin olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim müellif, eserinde sadece coğrafya ve kozmografya ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda etnografya, tarih, tıp, zooloji, mineraloji, biyoloji ve botanik gibi birçok farklı disipline de katkılarda bulunmuştur. Bu nedenle, İslâm ilim dünyasına ve medeniyetine hem doğrudan hem de dolaylı olarak katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Müellif, coğrafya ilmine önemli katkılar sunmuş bir âlimdir. Eserinde şehirlerin çeşitli özellikleri, aralarındaki mesafeler ve bu bölgelerde bulunan denizler, dağlar, nehirler, göller, kuyular ve pınarlar ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Fiziki ve beşerî coğrafya açısından zengin bilgiler sunan eser, önceki kaynaklardaki bazı bilgileri tashih ederek doğruluğunu sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca, zamanla isimleri değişen veya ortadan kaybolan yerleşim yerlerine de yer

³⁵ Krackovsky, *Tarihü'l-Edebi'l-Cografıyyi'l-Arabi*, C. 2, s. 38.

³⁶ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 167.

³⁷ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 167.

³⁸ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 60.

³⁹ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 60.

⁴⁰ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 90.

⁴¹ Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, C.1, s. 66.

⁴² Franz Taeschner, *Ein Altosmanischer Bericht Über Das Vorosmanische Konstantinopel*, Tipografia Del Senato, Roma, 1940, s. 85.

⁴³ Taeschner, *Ein Altosmanischer Bericht Über Das Vorosmanische Konstantinopel*, s. 181.

vermiştir. Kazvîni'nin *Âsâr*'ında *Şücâ*⁴⁴ olarak geçen ada, İbnü'l-Verdî'nin eserinde *Müsteşkîn* olarak imlenmiş;⁴⁵ yine Kazvîni'nin *Âsâr*'ında ve '*Acâ'ib*'inde *Enneh* olarak belirtilen nehir ise,⁴⁶ İbnü'l-Verdî'nin eserinde *Eş'âr* olarak geçmektedir.⁴⁷ Bu isimler, unutulmaya yüz tutmuş nehirlerden bazılarına örnektir. İbnü'l-Verdî'nin, bölgelere ait ilginç ve orijinal hususlara atıf yapması da eserini ayrıcalıklı kılan bir başka noktadır. Tekrûr,⁴⁸ Meğrâre,⁴⁹ Vaslî,⁵⁰ Lemlem,⁵¹ Tûhâ (Tûh),⁵² Nakâre (Nukûr),⁵³ Semkâre,⁵⁴ Gaynâre,⁵⁵ Dehâm,⁵⁶ Kamandûye,⁵⁷ Kâtım,⁵⁸ Tarmî,⁵⁹ Veylâk,⁶⁰ Demâdem⁶¹ ve Süfâletü'z-Zeheb⁶² gibi günümüzde isimleri unutulmuş birçok şehirden bahsetmiştir. Bunun yanı sıra Tuğuzğuz (Uygurlar),⁶³ Tibet,⁶⁴ Fergâna⁶⁵ ve Semerkand⁶⁶ gibi daha birçok Türk ülkelerine yapılan atıflar da eserin önemini artıran unsurlardandır. Ayrıca Nihâvend (Dümâvend, Dünbâvend, Debâvend) Dağı'nda meydana gelmiş volkan patlaması sonrası oluşan kırmızı kükürt madenine dair verdiği bilgiler tarihi coğrafya açısından çok kıymetlidir.⁶⁷

İbnü'l-Verdî, etnografya ilmine önemli katkılar sağlamıştır. Eserinde insan topluluklarına dair gözlemler yer almakta ve bu halkların hem genel karakteristik özellikleri hem de sosyo-ekonomik durumları öne çıkarılmaktadır. Müellifin bu tür tasvirleri yalnızca gözlemsel değil, aynı zamanda dönemin coğrafî, sosyal ve ekonomik yapılarının bir özeti niteliğindedir. Ayrıca müellifin, bölgeleri ve halkları değerlendirirken İslâm dünyasının bilimsel ve kültürel merkezlerine duyduğu hayranlığı da yansıttığı görülmektedir. Örneğin, Mısır halkının son derece zengin ve saygın bir topluluk olarak tanımlanması dikkat çeker. Her alanda başarılı, sayısız âlime sahip olan bu halk, doğuştan olağanüstü bir zekâyâ sahip olarak anılmaktadır.⁶⁸ Kurtuba halkı ise diğer topluluklardan daha ileridedir. En zengin insanlar burada yaşar. Giyim tarzları ve kullandıkları binekler diğer insanlardan farklıdır.⁶⁹

Müellifin kozmografya alanındaki katkıları, İslâm dünyasının coğrafya ve kültür anlayışına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Eserinde, sadece şehir ve bölgelerin coğrafi özelliklerini değil, aynı zamanda mimarî yapılar, toplumsal araç-gereçler, ticarî ürünler ve bölgeye özgü kültürel unsurları da detaylı bir şekilde ele alması, onu zengin ve çok yönlü bir kozmografya örneği haline getirmektedir. Örneğin, Tuğuzğuz'da (Uygurlar) üretilen çinî çanakların eşsiz olması,⁷⁰ bölgenin sanatsal üretim potansiyelini gösterir. Habeşîlerin testilerinin kalitesi,⁷¹ o dönemde bölgesel el sanatlarının değerini vurgular. Sûse, başka yerde emsalî görülmeyen çinî çanakların bulunduğu bir şehir olup,⁷² nadide ipek Tûhiye elbiseleri de Tûhâ'da

⁴⁴ Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd Ahbârü'l-İbâd*, Dâru Sadır, Beyrut, t.y., s. 83-84.

⁴⁵ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 111.

⁴⁶ Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 505; Kazvîni, '*Acâ'ibü'l-Mahlûkât*, s. 158.

⁴⁷ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 155.

⁴⁸ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 66.

⁴⁹ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 66.

⁵⁰ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 66.

⁵¹ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 66.

⁵² İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 66.

⁵³ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 67.

⁵⁴ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 67.

⁵⁵ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 67.

⁵⁶ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 68.

⁵⁷ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 69.

⁵⁸ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 69.

⁵⁹ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 70.

⁶⁰ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 70.

⁶¹ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 72.

⁶² İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 72.

⁶³ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 62.

⁶⁴ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 61.

⁶⁵ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 61.

⁶⁶ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 60.

⁶⁷ Kırmızı kükürt madeninin bulunması, bölgenin jeolojik geçmişi hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Kükürt, özellikle volkanik faaliyetlerin yaygın olduğu alanlarda sık rastlanan bir mineraldir. Dolayısıyla, Muhammed b. İbrâhîm ed-Darrâb'ın babasının kırmızı kükürt madenini bulmuş olması, o bölgede geçmişte bir volkanik patlama veya volkanik etkinliklerin yaşandığına işaret eder. Bkz: İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 180.

⁶⁸ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 42.

⁶⁹ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 31.

⁷⁰ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 63.

⁷¹ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 70.

⁷² İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 66.

(Tûh) üretilmektedir.⁷³ Bu durum, İbnü'l-Verdî'nin yalnızca doğal kaynakları değil, aynı zamanda tekstil ve zanaat üretimini de gözlemlediğini göstermektedir. Kimâki (Kimâkîye) halkının kırmızı ve sarı ipek giysiler giyip güneşe tapması,⁷⁴ yalnızca ekonomik veya ticarî bir veri sunmakla kalmaz; aynı zamanda dinî ritüeller ve toplumsal geleneklerle ilgili de bilgi sağlar. Hankû'da ise sandal, abanoz, kâfûr, bambu ve ıtır gibi ağaç ve bitkilerden elde edilen kokular ile çeşitliliği tam olarak bilinmeyen baharatların varlığı⁷⁵ da dönemin bu bölgedeki baharat ve aromatik bitkiler ticaretindeki önemini işaret eder. Bu örnekler, İbnü'l-Verdî'nin kozmografyayı salt fiziksel coğrafya ve astronomi ile sınırlı görmeyip, çeşitli kültürel, sanatsal ve ekonomik unsurları içeren çok katmanlı bir alan olarak ele aldığını göstermektedir. Bu da, İslâm kozmografyasının sadece coğrafi keşifler değil, aynı zamanda kültürler arası etkileşimlerin de kayıt altına alındığı disiplinler arası bir alan olduğunu kanıtlamaktadır.

İbnü'l-Verdî'nin tarih bilimine katkıları, özellikle hükümdarlar ve şehirlerle hakkındaki bilgileriyle değerlidir. Eseri, İslâm tarih yazımında mitolojik anlatılar ve farklı kültürlerin tarihî rivayetlerinin nasıl harmanlandığını göstermektedir. İbnü'l-Verdî'nin içkiyi ilk ortaya çıkaran hükümdar olarak Cemşîd'i zikretmesi,⁷⁶ İran mitolojisine dair önemli bir bilgi vermektedir. Bu rivayet, Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde de yer alır.⁷⁷ Ancak, İslâm tarih yazıcılığında yaygın olan Taberî rivayetinde ise, şarabın Kâbil'in soyundan Yûan tarafından icat edildiği belirtilmektedir.⁷⁸ Bu durum, İbnü'l-Verdî'nin farklı kaynaklardan faydalandığını ve zaman zaman mitolojik anlatıları tarihî olaylarla iç içe kullandığını göstermektedir.

Müellifin şehirlerle ilgili verdiği detaylar, özellikle Horistân (Hûzistân) ve Ebvâb gibi yerler üzerinden dönemin ekonomik ve sosyal yapısına ışık tutmaktadır. Horistân'ın dokumacılık açısından dünyada eşi benzeri olmayan ürünler üretmesi, Ahvâzî elbiselerin ünlü olduğunu vurgulaması, şehrin ticaret ve zanaat merkezi olarak önemini ortaya koyar.⁷⁹ Bu bilgi, şehir tarihçiliği açısından oldukça kıymetlidir, zira üretim ve ticaretin merkezleri olarak şehirlerin işlevine dair somut veriler sunmaktadır. Ebvâb başlığı altında geçen dört Türk milletine dair ifadeler ise İbnü'l-Verdî'nin İslâm coğrafyacılığında sıkça karşılaşılan Türk kavimlerine dair bilgilerle örtüşmektedir. Kahlâ, Yec'ûd, Yahnâk ve Ebû Cered gibi hükümdarların her birinin kendi milletini yönetmesi, bölgedeki etnik ve siyasal farklılıkların altını çizmektedir. Ayrıca, Farsların fetihleri sonucu kurulan Kubâz, Beylakân, Berde'a ve Seddü'l-Ber gibi şehirler, İslâm öncesi İran ile bağlantılı coğrafi bilgileri ve müellifin tarihî perspektifini yansıtmaktadır. Bu şehirlerin Enûşirvân ve oğlu Sâbrân döneminde yeniden yapılandırılması ise, imar faaliyetlerinin tarihî süreçteki önemine işaret etmektedir.⁸⁰

İbnü'l-Verdî, zooloji ve tıp ilmine önemli katkılarda bulunmuştur. Müellifin eserindeki hayvanlar bölümü, farmakoloji/eczacılık ve tıbbî içeriklere dair oldukça özgün bilgiler sunmaktadır. Ayrıca hayvanların anatomisi ve fizyolojisini incelerken, bu bilgileri yalnızca teorik bir düzeyde bırakmamaktadır. Bilhassa eczacılık ve attarlık gibi pratik alanlarda yararlanılabilecek reçeteler sunması, eserin bilimsel niteliğini artırır ve dönemin tıp anlayışıyla bağlantı kurmaktadır. Hayvanlardan elde edilen yan ürünler (safra, gübre gibi) ile bitkisel unsurların (roka, turp, sirke vb.) birleştirilmesiyle oluşturulan tedavi yöntemleri dikkat çekmektedir. Örneğin, ineğin safra kesesi ile roka ve turp çekirdeğinin bir karışımı, deri hastalıklarını iyileştireceği; hamilelik sorunu olan kadınlara, gubeyrâ ağacının yaprağı ve öd taşıma gibi ritüeller önerildiği belirtilmektedir.⁸¹ Keçinin gübresi ile boyun bezelerinin tedavisi ya da rahim kanamasının durdurulması gibi uygulamalar, hayvansal ürünlerin dönemin tıbbındaki rolünü vurgulamaktadır.⁸²

⁷³ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 66.

⁷⁴ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 101.

⁷⁵ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 65.

⁷⁶ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 212.

⁷⁷ Firdevsî, *Şehnâme*, C. 1, (çev. Neceti Lugal), MEB, Ankara, 1967, s. 37-38.

⁷⁸ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, C. 1, (Çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu Yayın., Ankara, 2018, s. 76.

⁷⁹ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 60.

⁸⁰ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 96.

⁸¹ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 230.

⁸² İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 231.

İbnü'l-Verdî, botanik bilimine de katkı sağlamıştır. Müellifin eserinde tarım pratiklerine dair verilen bilgiler, Ortaçağ İslâm dünyasında bitkisel üretim üzerine gözlemler ve deneylerin önemini ortaya koymaktadır. İbnü'l-Verdî'nin eserinde yer alan bitkileri yetiştirme yöntemleri, bitkilerin çevresel koşullara ve farklı etkenlere karşı gösterdiği tepkileri anlama konusundaki ilgiyi yansıtmaktadır. Bu eserde, hurma çekirdeklerinin farklı sınıflarda bekletilmesinin meyvenin cinsiyetini veya rengini değiştirdiği gibi inanışlar aktarılmaktadır. Katır veya inek idrarında bekletmenin ürüne etkisi olduğu düşüncesi, dönemin tarım bilgilerinde mistik veya deneysel unsurların iç içe geçmiş olduğunu göstermektedir. Ayrıca, çekirdeklerin ekim yönünün bile mahsul üzerinde etkili olabileceğine dair ayrıntılar, bitki yetiştiriciliğinde yön ve şekil gibi fiziksel unsurlara dikkat edildiğini ortaya koymaktadır. Çekirdeğin toprağa yerleştirilme şekline kadar verilen bu detaylar,⁸³ tarım faaliyetlerinin titizlikle yapıldığını ve tarımla ilgili bilgilerin, bir tür “halk bilimi” kapsamında aktarıldığını göstermektedir.

Müellifin eserinde yer alan bazı bilgiler, bitkilerin yetiştirilmesi ve sağlık üzerindeki etkileri konusunda dönemin geleneksel bilgilerini yansıtmaktadır. Ceviz ağaçlarının köklerinde unnâb yakmanın,⁸⁴ ceviz verimini artırdığına dair inanç, doğa ile etkileşim ve tarımsal üretkenliğin artırılması konusunda halk biliminin bir örneğidir. Bu tür uygulamalar, tarımda geleneksel bilgi birikiminin ve deneysel gözlemlerin nasıl aktarıldığını göstermektedir. Unnâb meyvesinin sağlık yararlarına dair verilen bilgiler ise,⁸⁵ Ortaçağ İslâm tıbbının bitkisel tedavi yöntemlerine duyduğu ilgiyi yansıtmaktadır.

İbnü'l-Verdî, tarım ve gıdaların depolama ve muhafaza aşamaları hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Örneğin, ayvanın diğer meyveleri bozan etkisi ve uzun süre bozulmadan saklanabilmesi için ahşap testere talaşı veya saman üzerine konulması,⁸⁶ elmanın uzun süre korunması için ise ceviz yaprağıyla sarılıp toprağın veya çamurun içinde muhafaza edilmesi gibi bilgiler,⁸⁷ bitkisel ürünlerin saklama yöntemlerine dair geleneksel bilgileri ortaya koymaktadır.

Müellifin, minerallerin özellikleri, belirli hastalıkların tedavisinde ve güzellik uygulamalarında kullanımı üzerine yaptığı açıklamalar hem tıbbî hem de kültürel bağlamda taşların önemini vurgulamaktadır. Örneğin, kehribar, Rûm cevzinin reçinesi olarak tanımlanması,⁸⁸ dönemin doğal kaynaklar ve mineraller hakkında sahip olduğu bilgiyi yansıtmaktadır. Sarılık hastalığına ve diğer rahatsızlıklara karşı koruma sağladığına dair inançlar,⁸⁹ o dönemde taşların şifa verici özelliklerine atfedilen yaygın bir inanış biçimini temsil eder. Ayrıca, hamile kadınların kehribarı kullanması,⁹⁰ doğum ve gebelik süreçlerine dair inançların ne denli önemli olduğunu gösterir; bu, toplumsal normların ve geleneksel tıbbın iç içe geçtiği bir anlayışa işaret eder. Diğer bir örnek, esmed taşının siyah bir sürme türü olarak tanımlanması ve en kalitelisinin İsfahân'da bulunduğu bilgisidir.⁹¹ Bu, dönemin ticaret yolları ve yerel kaynakların değerinin bilindiğini gösterir. Göz sağlığı üzerindeki olumlu etkileri,⁹² bu tür doğal minerallerin halk arasında nasıl kullanıldığını ve göz hastalıklarına karşı tedavi yöntemlerinin nasıl geliştiğini ortaya koyar. Esmed taşının göz kaslarını güçlendirdiği ve yaşlılar üzerinde yararlı etkileri olduğuna dair bilgiler ise,⁹³ doğal tedavi yöntemlerinin yaşlı bireyler için özel bir öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır.

SONUÇ

İbnü'l-Verdî, 14. yüzyıl İslâm dünyasının önde gelen coğrafya ve kozmografya âlimlerinden biridir. Tam adı Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer b. el-Verdî olan bu bilgin, *Harîdetü'l-*

⁸³ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 200.

⁸⁴ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 203.

⁸⁵ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 203.

⁸⁶ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 209.

⁸⁷ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 207.

⁸⁸ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 197.

⁸⁹ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 197.

⁹⁰ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 197.

⁹¹ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 198.

⁹² İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 198.

⁹³ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib*, s. 198.

'*Acâ'ib ve Ferîdetü'l-Garâ'ib* adlı eseriyle tanınmaktadır. Eseri, coğrafya ve kozmografya alanında dönemin İslâm dünyasında yaygın bir başvuru kaynağı olmuştur. İbnü'l-Verdî'nin bu eseri, dünya ve gökyüzü ile ilgili bilgi vermekte, yer şekilleri, iklimler, bitki örtüsü, madenler, hayvanlar ve halklar gibi birçok konuyu kapsamaktadır.

Eser, hem halkın ilgisini çekecek şekilde sade bir dille yazılmış hem de bilimsel açıdan zengin içeriğe sahiptir. Bu yönüyle, İbnü'l-Verdî'nin eseri, İslâm coğrafyasında önemli bir yer edinmiş, farklı bölgelerde eğitim ve bilgi kaynağı olarak kullanılmıştır. Kazvini'nin eseri '*Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdat* ile Şeyhürrabve Dimaşkî'nin *Nuhbetü'd-Dehr fî 'Acâ'ibi'l-Ber ve'l-Bahr* eserleri benzer temalara sahip olduğundan, bu iki eser arasındaki benzerlikler ve farklılıklar dönemin coğrafya ve kozmografya anlayışını anlamada önemli bir karşılaştırma noktası oluşturmuştur.

Müellifin en önemli özelliği, eserini kaleme alırken birçok kaynaktan istifade etmiş ve burada efsanevî bilgilere geniş yer vermesidir. İbnü'l-Verdî'nin yazılı ve sözlü kaynaklardan faydalanması, geçmişin bilgi birikimini koruma ve geleceğe aktarma anlamında büyük bir katkı sağlamıştır. Böylece eser, yalnızca bilgi içeren bir kaynak olmanın ötesine geçerek, farklı kültürlerden gelen bilgileri bir araya getirerek bir köprü görevi gören kapsamlı bir ansiklopedi niteliğine bürünmüştür. Öte yandan, efsanevî bilgilere geniş yer verilmesi, İbnü'l-Verdî gibi yazarların eserlerinde sıklıkla görülmekte ve İslâm dünyasında kozmografya ile folklorun iç içe geçmiş olduğunu göstermektedir. Ancak, eserdeki efsanevî bilgilerin fazlalığı eserin bilimsel değerini olumsuz etkilese de eserin özgün ve ilginç bilgiler içermesi, farklı dillere çevrilmesine katkı sağlamıştır. Bu çeviriler ve yayınlar, eserin hem akademik hem de kültürel anlamda geniş bir kitleye ulaşmasına vesile olmuştur.

İbnü'l-Verdî'nin eserinin en dikkat çekici yönü, coğrafya, kozmografya, etnografya, tıp, tarih, biyoloji, mineraloji, zooloji ve botanik gibi birçok alana katkıda bulunmasıdır. Bununla birlikte, eserde yer alan bazı bilgilerin bilimsel doğruluktan uzak olduğu ve günümüz bilimsel kriterlerine göre değersiz sayıldığı gözlemlenmektedir. Ancak eser, dönemin bilimsel birikimini ve kültürel perspektifini yansıtmaya açısından tarihi ve kültürel araştırmalar için değerli bir kaynak olarak kabul edilmektedir.

Sonuç olarak, İbnü'l-Verdî'nin eseri, hem bilim tarihi açısından hem de geçmişin bilgi birikimi ile çağdaş bilim anlayışının ilişkisini anlamak açısından değerlidir. Bu tür bir yaklaşım, bilimsel gelişimin nasıl bir süreç olduğunu ve geçmişin günümüze nasıl ışık tuttuğunu kavramamıza da yardımcı olabileceği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

Adivar, Abdülhak Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.

Ak, Mahmut, *Âşık Mehmed ve Menâzirü'l-Avâlim'i*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1990.

Amari, Michele, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, C.1, Felice Le Monnier, Firenze, 1854.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev. Coşkun Üçok), Kültür Bakanlığı Yayın., Ankara, 1992.

Bellino, Francesca, "Siraj al-Din Ibn al-Wardi and The Haridat al-'Aja'ib: Authority and Plagiarism in a Fifteenth-Century Arabic Cosmography", *Eurasian Studies*, S. 12/1-2, (Ed. Michele Bernardini-Jürgen Paul), Istituto per l'Oriente Carlo Alfonso Nallino, Roma, 2014, s. 257-296.

Bilge, Mustafa L., "İbnü'l-Verdî", *DİA*, C. 21, İstanbul, 2000, s. 238-239.

Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, C. 3, (Haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen), Meral Yayın., İstanbul, 1972.

Coşkun, Feray, “An Ottoman Preacher’s Perception of a Medieval Cosmography: Mahmud al-Hatib’s translation of the Kharidat al-‘Aja’ib wa Faridat al-Ghara’ib”, *Al-Masaq Islam and the Medieval Mediterranean*, S. 23/1, 2011, s. 53-66.

Coşkun, Feray, “Osmanlı Coğrafya Literatürü ve Acâibü'l-Mahlûkât Janrı”, *TALİD*, S. 17/33, 2019, s. 269-286.

Coşkun, Feray, “Workin Paper: Aja’ib wa Ghara’ib in the Early Ottoman Cosmographies”, *Aca’ib: Occasional Papers on the Ottoman Perceptions of the Supernatural*, S. 1, 2020, s. 85-104.

Çelebi, Kâtip, *Keşfü’z-Zunûn*, C. 2, (Çev. Rüştü Balcı), Tarih Vakfı Yurt Yayın., Ankara, 2007.

Doğanay, Hayati, *Coğrafyaya Giriş I, Metotlar, İlkeler ve Terminoloji*, Gazi Büro Yayın., Ankara, 1993.

Dubler, C. E., “Adjaib”, *Encyclopaedia of Islam*, (Ed. P. Bearman Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. Van Donzel), W.P. Heinrichs, Brill, 2021.

Firdevsî, *Şehnâme*, C. 1, (çev. Neceti Lugal), MEB, Ankara, 1967.

https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/adjaib-SIM_0319?s.num=0&s.rows=20&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=adjaib.

İbn İyâs Hanefî, *Bedâiü’z-Zuhûr fî Vekâii’d-Duhûr*, C. 1, (Thk. Muhammed Mustafa), Hey’etü’l-Misriyyetü’l-Amme li’l-Kitâb, Kahire, 1982.

İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-‘Acâ’ib ve Ferîdetü'l-Garâ’ib*, (Tsh. Mahmûd Fahuri), Dârü’s-Şarki’l-Arabi, Halep, 1991.

İzmirak, Reşat, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, Mektupla Öğretim Merkezi Yayın., Ankara, 1975.

Karakaş Özür, Nazan, “Epistemolojik Sınırları ve İlişkileri Bağlamında Osmanlıda Üç Bilim: Kozmografya, Astronomi ve Coğrafya”, *Dört Öge*, S. 16, 2019, s. 113-137.

Kazvinî, *‘Acâ’ibü’l-Mahlûkât ve Garâ’ibü’l-Mevcûdat*, Matbaatü’l-Alamî, Beyrut, 2000.

Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd Ahbâru’l-İbâd*, Dâru Sadır, Beyrut, t.y.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu’cemü’l-Müellifin*, C. 2, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1993.

Krachovsky, Ignaty, *Tarihü’l-Edebi’l-Cografıyyi’l-Arabi*, C.2, (Trc. Selahaddin Osman Haşim), Dârü’s-Sekâfe, Kahire, 1963.

Lorraine, Daston-Katherina, Park, *Wonders and the Order of Nature 1150-1750*, MIT Press, Cambridge, 2001.

Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayın., İstanbul, 2012.

Petrosyan, Irina Ye., “A Turkish Translation of a Cosmographie Work by Ibn a-Wardi and Its Manuscripts in the Collection of the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies”, *Manuscripta Orientalia/International Journal for Oriental Manuscript Research*, S. 4/2, 1998, s. 55-65.

Sariyannis, Marinos, “Aja’ib ve Ghara’ib: Ottoman Collections of Mirabilia and Perceptions of the Supernatural”, *Der Islam*, S. 92/2, 2015, s. 442-467.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, ISAR, İstanbul, 1998.

Şeyhürabve Dimaşkî, *Nuhbetü’d-Dehr fî ‘Acâ’ibi’l-Berri ve’l-Bahr*, (Nşr. M. A. F. Mehren), Otto Harrassowitz, Leipzig, 1923.

Taberî, *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk*, C. 1, (Çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu Yayın., Ankara, 2018.

Taeschner, Franz, *Ein Altosmanischer Bericht Über Das Vorosmanische Konstantinopel*, Tipografia Del Senato, Roma, 1940.

Taeschner, Franz, *Osmanlılarda Coğrafya*, (Haz. Osman Özkul, Nadir Çomak, Hatice Çeri), IKSAD, 2018.

Tümertekin, Erol, *Beşerî Coğrafya (Giriş)*, İÜEF Yayın., İstanbul, 1994a.

Tümertekin, Erol, *Ekonomik Coğrafya*, İÜEF Yayın., İstanbul, 1994b.

Türkay, Cevdet, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, MEB Yayın., İstanbul, 1999.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. 5, Dâru Sadır, Beyrut, 1977.

Yaniç, Sema, *Hâce Hâtib Mahmud Rumî ve Harîdetü'l-'Acayib ve Ferîdetü'l-Garayib Tercümesi İsimli Eserin Edisyon Kritik ve Tahlili*, (Konya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Konya, 2004.

GERİ DÖNÜŞÜM KÂĞIT YAPIMI-HAT SANATI UYGULAMASI*

RECYCLED PAPER MAKING - CALLIGRAPHY APPLICATION

Ali Rıza KANAÇ**

Zübeyde UZUN***

ÖZ

Çevre bilincinin oluşması kaygısı ile ortaya pek çok yeniden üretim sanat türü çıkmıştır. Kâğıt geri dönüşümü, atık kâğıtların işlenerek yeni kâğıt ürünleri haline getirilmesidir. Bu süreç, çevre dostu bir üretim yöntemi sunarken, doğal kaynakların korunmasına ve atık miktarının azaltılmasına katkıda bulunur. Geri dönüştürülmüş kâğıtlar, dokusal farklılıkları ve doğal tonlarıyla hat sanatı gibi kâğıdın fon oluşturduğu sanat dalları için ideal bir zemin sağlamaktadır.

Hat sanatı, İslam sanatları arasında önemli bir yere sahip olup, estetik güzellik ve ruhani anlam taşıyan bir yazı sanatı olarak bilinir. Günümüz teknoloji çağının imkânları kullanılarak hat sanatının tanınırlığını arttırmak ve geniş çevreler tarafından uygulanabilirliğini sağlamak amacıyla farklı teknikler kullanılmaktadır. Ulaşılabilir malzeme ve hata payını azaltmak için şablon kullanımı bunlardan en kolaylarından biridir. Bu teknikte hat tablolarının lazer kesimle kalın kartonlardan şablonları oluşturulur. Geri dönüştürülmüş kâğıt üzerine oluşturulan şablonlar yardımıyla hat sanatı kopya edilir. Burada amaç hem çevresel bir farkındalık yaratılmak hem de geleneksel sanatın sürdürülebilirlikle nasıl harmanlanabileceği gösterilmektedir. Bu uygulamayla estetik ve çevre dostu sanatsal üretim süreci yürütülmekte ve sanat ile ekolojik duyarlılık arasında güçlü bir bağ kurulmaktadır. Çalışma kapsamında geri dönüşüm kâğıt yapımı ve hat sanatı uygulamaları ile ilgili literatür taramaları yapılmış, geri dönüştürülmüş kâğıtların yapım süreci, bu süreçte kullanılan teknikler anlatılmıştır. Geri dönüşüm sonucunda ortaya çıkan kâğıdın şablonlar yardımıyla yapılan hat sanatı için uygunluğu detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu tür uygulamalar hem çevreye duyarlı üretim süreciyle elde edildikleri hem de estetik değer taşıdıkları için kendine özgü bir anlam taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kâğıt Yapımı, Geri Dönüşüm, Hat Sanatı, Çevre, Sürdürülebilirlik

ABSTRACT

Many types of reproduction art have emerged with the concern of raising environmental awareness. Paper recycling is the processing of waste paper into new paper products. This process offers an environmentally friendly production method, while contributing to the protection of natural resources and reducing the amount of waste. Recycled papers, with their textural differences and natural tones, provide an ideal ground for art branches where paper forms the background, such as Islamic calligraphy.

Islamic calligraphy has an important place among Islamic arts and is known as an art of writing with aesthetic beauty and spiritual meaning. By using the possibilities of today's technological age, different techniques are used to increase the recognition of Islamic calligraphy and to ensure its applicability by wide circles. One of the easiest of these is the use of templates to reduce accessible materials and margin of error. In this technique, templates of Islamic calligraphy paintings are created from thick cardboard by laser cutting. With the help of templates created on recycled paper, Islamic calligraphy is copied. The aim here is both to create an environmental awareness and to show how traditional art can be blended with sustainability. With this practice, an aesthetic and environmentally friendly artistic production process is carried out

* Bu makale 10.11.2024 tarihinde dergimize gönderilmiş; 14.11.2024 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 21.11.2024 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atıf şekli; Ali Rıza Kanaç- Zübeyde Uzun, "Geri Dönüşüm Kâğıt Yapımı-Hat Sanatı Uygulaması", *Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 2, (Aralık 2024), s. 25-34.

** Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Safranbolu Fethi Toker Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, alirizakanac@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6818-5692.

*** Arş. Gör. Karabük Üniversitesi, Safranbolu Fethi Toker Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, zubeydeuzun@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2837-5835

and a strong bond is established between art and ecological sensitivity. Within the scope of the study, literature reviews on recycled paper making and Islamic calligraphy applications were made, the production process of recycled paper and the techniques used in this process were explained. The suitability of the paper resulting from recycling for Islamic calligraphy made with the help of templates has been discussed in detail. Such applications have a unique meaning both because they are obtained through an environmentally sensitive production process and because they carry aesthetic value.

Key Words: Paper Making, Recycling, Islamic calligraphy, Environment, Sustainability

1. Giriş

Türk Dil Kurumu geri dönüşümü “atıkların yeniden değerlendirilmesi durumu” olarak tanımlamıştır.¹ Bu dönüşümün hem ekonomiye hem de çevreye olan olumlu etkilerinden dolayı konuya verilen değerin önemi her geçen gün artmaktadır. Günümüz şartlarında birçok atık maddenin dönüşümü üzerine birçok eylem planı oluşturulurken, kâğıdın geri dönüşümü, bu eylem planlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Kâğıt geri dönüşümü, atık kâğıtların yeniden işlenerek doğal kaynakların korunmasına katkı sağlamakta ve aynı zamanda enerji tüketimini azaltarak çevresel yükleri hafifletmektedir. Bu sürecin bir sonucu olarak elde edilen geri dönüştürülmüş kâğıtlar, kültürel ve sanatsal alanlarda da benzersiz bir ifade aracı olarak kullanılabilir. Günümüzde sanat, yalnızca estetik bir deneyim sunmakla kalmayıp, çevresel ve kültürel değerleri de yansıtan bir ifade biçimi haline gelmiştir. Bu bağlamda, geri dönüştürülmüş kâğıt gibi sürdürülebilir malzemelerin sanat eserlerinde kullanımı, sanatçıların doğaya olan sorumluluklarını vurgulayan bir tercih olarak öne çıkmaktadır. Atık kâğıtların geri dönüştürülmesiyle elde edilen yeni kâğıtlar, sanatta kullanılan bir taban olarak değerlendirildiğinde hem özgün bir doku hem de çağdaş bir anlam kazandırmaktadır. Bu tür kâğıtların üzerine geleneksel hat sanatının uygulanması ise, geçmişin estetik ve manevi değerlerini modern bir yaklaşımla harmanlama imkânı sunmaktadır. Geri dönüşüm kâğıt üzerine hat sanatı uygulandığında, bu sanatın geleneksel yapısı, doğanın yenilenmesi fikriyle birleşerek hem geçmişle geleceği hem de kültürel mirasla çevreci duyarlılığı bir araya getirmektedir. Geri dönüştürülen kâğıtların hat sanatı ile birleşimi, sanatın toplumsal sorumlulukla nasıl şekillenebileceğini gösterirken, modern sanat pratiklerine de ilham verici bir örnek teşkil etmektedir.

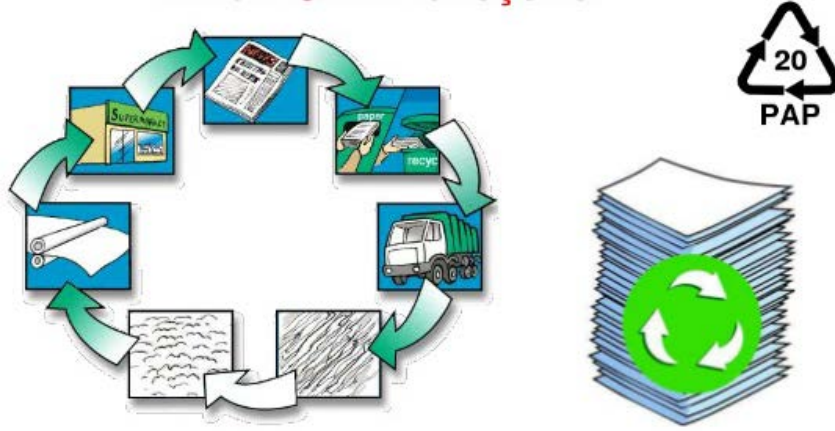
Çalışma kapsamında atık kâğıtların geri dönüştürülmesi, dönüşüm aşamaları, aşamaların sonucunda ortaya çıkan yeni ve doğal dokulu kâğıtlar üzerine hat sanatı uygulamalarının gerçekleştirilmesi şeklinde oluşturulan sürecin tüm detayları ile aktarılması amaçlanmaktadır. Geleneksel hat sanatının zamansız estetiği ile çevreci bir yaklaşımın bulunduğu bu çalışma hem sanatsal üretim süreçlerinde sürdürülebilir malzemelerin kullanımı teşvik edilmekte hem de çevre duyarlılığına yönelik bir bilinç oluşturulmasında amaca yönelik kılavuzluk yapmaktadır. Ayrıca, sanatsal üretimde çevre dostu yaklaşımların çeşitlenmesi ve geleneksel sanatların bu modern yaklaşımla buluşarak korunması hedeflenmektedir.

Bu çalışmada, geri dönüştürülmüş kâğıt üretimi, hat sanatı ve kopyalama teknikleri, uygulama aşamaları ile bu iki alanın entegrasyon süreçleri detaylı olarak ele alınmıştır. Elde edilen bulgular ışığında sanatın sürdürülebilirlik alanındaki potansiyel katkıları aktarılmıştır.

2. Geri Dönüşüm

Geri dönüşüm, doğal kaynakların verimli kullanılmasını sağlayan ve gelecek kuşakların bu kaynaklara erişimini mümkün kılan öneme sahip katı atıkların yönetimi şeklindedir. Hem verimliliği artıran hem de ekonomik fayda sağlayan uzun vadeli bir yatırım olarak geri dönüşüm aynı zamanda enerji dönüşümüne de katkı sunmaktadır. Günümüz kaynaklarının kullanımı dikkate alındığında, doğal kaynakların tahrip edilmesi ve tükenmesi gelecekte ekonomik sorunlara yol açabileceği bir gerçektir. Böyle bir durumla karşılaşıldığında geri dönüşüm ekonomiye katkı sağlayacaktır. Ayrıca geri dönüşüm, iş olanaklarını artıracak ve kuşaklar arası doğal kaynakların kullanımına olanak sağlayacaktır (Ak ve Genç, 2018, s. 23).

¹ <https://sozluk.gov.tr/>

Görsel 1: Kâğıt Geri Dönüşüm (Sanal).

2.1. Kâğıt Yapımı

Kâğıdın tarihine bakıldığında neredeyse insanlık tarihine yakındır ve tarih yazıyla başlar. Toplumlara hafıza sağlayan kâğıt bilgileri aktarmakta kullanılan araçtır. Günümüzde kâğıdın oldukça geniş kullanım alanı bulunmaktadır. Sanat, eğitim, temizlik, kültür, ambalaj ve hijyen gibi birçok sahada kâğıt yer almaktadır. Kâğıdın bitkilerden üretilmesi, yenilenebilir ve geri dönüştürülebilir olması, onu tercih edilen bir malzeme yapmaktadır. Elyafların hidrojeni kullanarak bağ kurması ve nişasta gibi doğal maddelerle güçlendirilmesi, kâğıdı alternatiflerine göre avantajlı kılmaktadır. Kolayca parçalanabilmesi de geri dönüşümü kolaylaştırmaktadır. Geri dönüşüm arttıkça ormanların korunmasına katkı sağlanmaktadır. Çevre standartlarının gelişmesi su tüketimini ve atıkları azaltırken, küreselleşme ile birlikte kâğıt üretim teknikleri, malzeme özellikleri ve fiyatlar dünya çapında standart hale gelmektedir. Günümüzde yıllık kâğıt üretimi 350 milyon tona yaklaşmıştır ve bu üretim miktarı artış eğilimindedir (Karıncaoğlu, 2010, s. 3-4).

Kâğıt üretiminde kullanılan geleneksel ve modern olmak üzere iki yöntem vardır. Her iki yöntemde de genellikle soyulmuş ağaç kütükleri küçük parçalara ayrılır ve su eklenerek kâğıt yapım sürecine başlanır. Bu süreçte selüloz adı verilen liflerden oluşan kâğıt hamuru kâğıdın temelini oluşturur. Teknolojinin ilerlemesiyle birlikte kâğıt üretimi, kimyasal maddelerin kullanımıyla hızlanmış ve üretim miktarı artmıştır. Ancak, bu kimyasal yöntemlerin ve asit içeriğinin kâğıdın kalitesine olan etkisi büyüktür. Özellikle ebru ve hat sanatı gibi geleneksel Türk sanatlarında kullanılan kâğıdın kalitesi ve asit miktarı, eserin değerini önemli ölçüde etkiler. Kâğıt üzerine yapılan sanatlar, Türk kültüründe nesiller boyunca süregelen önemli sanatlardandır (Parlak, 2020, s. 590). Sanat için gerekli olan bu materyalin yapımında kullanılan doğal kaynakların zamanla yok olmasını önlemek için geri dönüşüm tercih edilmelidir. Çevre duyarlılığı ve gelecek nesillere bilinçli tüketimi öğretmek için kâğıt geri dönüşümü son yıllarda tercih konusu olmuştur. Bu kapsamda kâğıt yapımı sırasıyla aşağıdaki aşamalardan oluşmaktadır.

Kâğıt yapımında ilk olarak, kullanılmayan veya kullanılmış ve atığa dönüşmüş kâğıtlar toplanarak küçük parçalara ayrılır. Çalışma kapsamında kâğıt renginin açık değerde olması için sadece beyaz olan atıklar tercih edilmiştir.

Görsel 2: Su, Nişasta, öğütülmüş atık kâğıt ile hazırlanan karışım (Kişisel Arşiv).

Kâğıt üretiminde kullanılan malzemelerin ölçeklendirilmesi; 1kg öğütülmüş kâğıt iki gün boyunca üzerini kaplayacak kadar su eklenip bekletilir. Mikser yardımı ile suda bekletilen kâğıtlar karıştırılarak 200 gr nişasta eklenir. Bu aşamada, kâğıt liflerinin iyice çözünmesi ve homojen bir karışım oluşması için karıştırma işlemi yapılır. Elek yardımı ile su içerisinde bulunan partiküller daldırma yöntemi ile çıkarılıp keçe üzerine serilerek kuruma aşamasına geçmesi için hazırlanır (Görsel 2). Öğütme işlemi ile ortaya çıkan çözeltinin partikül büyüklüğüne göre tercih edilen eleğin gözeneği değişkenlik gösterebilir.

Görsel 3: Fazla suyun elek üzerine alınan kâğıttan ayrıştırma işlemi (Kişisel Arşiv).

Kâğıtların üzerindeki fazla suyun alınması için çeşitli sünger türleri kullanılarak kurutma işlemine hazır hale getirilir (Görsel 3). Bu noktada kâğıtların düz olması için kurumaya doğru yaklaştığında üzerine bir ağırlık konulabilir veya sonrasında bir ütü yardımı ile düzeltme işlemi yapılabilir. Kuruyan kâğıt, tercih edilen yöntemle göre düzleştirilerek kullanılabilir hale getirilir. Ortam sıcaklığı ve kurutma ortamının değişkenliğine bağlı olarak 1 veya 2 gün içerisinde kâğıtlar tamamen kurumaktadır. Bu çalışma kapsamında kurutmanın hızlı ve daha sağlıklı olması için kurutma rafı kullanılmıştır (Görsel 4). Kurumanın daha dengeli bir şekilde gerçekleşmesi için ise rafların arasında birer sıra boşluk bırakılması uygun olacaktır. Hazırlanan kâğıtlara şablonlar yardımıyla guaj ya da akrilik boya ile aktarım yapılacağı için kâğıdın düşük gramajlı olmamasına dikkat edilmiştir.

Görsel 4: Kurutma işlemi (Kişisel Arşiv).

Geri dönüşüm kâğıt yapımının tüm aşamaları takip edildiğinde kullanıcıya kendi malzemesini kendi üretme olanağı sunulmaktadır. Eğitimde geri dönüşüm bilincinin aşılması ve sürdürülebilirliğin kavranması bağlamında kâğıt yapımı önemli bir yer teşkil etmektedir. Özellikle kâğıdın en çok kullanıldığı güzel sanatlar bünyesinde kalıcı bir şekilde geri dönüşüm atölyeleri kurulması sıfır atık projelerinin devamlılığını ve tanınırlığını arttıracaktır.

3. Hat Sanatı

Hz. Ali “Güzel yazı yazmak vazifenizdir. Çünkü güzel yazı rızk anahtarındandır.” buyurmuştur. (Sayrafi, 2018, s. 14). “Yazı dilin eli, elin dilidir. Kafanın mizanı, gönlün tercümanı, iradenin ölçüsü, ruhun aynasıdır.” diye yazıyı tanımlayan Yazır (1981, s. 8)’a göre ise “yazı hafızanın yükünü hafifletir, güzel yazı bunu daha da azaltır, gözü zihni erken yorulmaktan korur...”.

Hat sanatı için kaynaklarda “Cismani aletlerle meydana getirilen ruhani bir hendesedir” şeklinde tanımlamalar yapılmaktadır (Derman, 2001, s. 3). Osmanlıda güzel yazı yazana hattat, hoş-nüvis ya da kâtip denilmekle birlikte genelde güzel yazı yazan ve öğretenlere hattat ismi verilmektedir (Serin, 2019, s. 31).

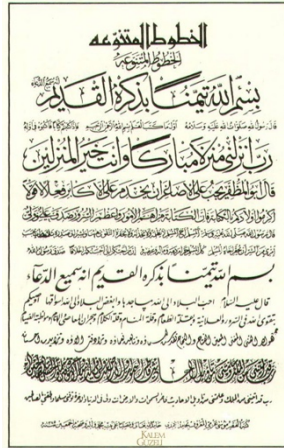
Türk hat sanatı İslamiyet’in kabulüyle başlamaktadır. Gazneliler ve Karahanlılar döneminden günümüze ulaşan belgelerdeki yazıların sanatçıları bilinmese de bu dönemlerdeki hat sanatının varlığı bilinmektedir (Alparslan, 2007, s. 13). Arap harfleri İslamiyet’ten sonra estetik hale dönüştürülmeye başlanmış özellikle 8. yüzyılın ortalarında bu durum hız kazanmıştır. Osmanlılar İslamiyet’i kabul ettiklerinde hat sanatı önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Osmanlı hat sanatı denildiğinde de İstanbul’un fethi sonrasındaki sanat yazıları anlaşılmaktadır (Derman, 2017, s. 21).

Görsel 5: 9. yüzyılın sonu-10. yüzyılın başı, Kur’an-ı Kerim, Suriye, Met Müzesi (Sanal).

Hat sanatının doğuş sebebi dini metin olan Kur'an-ı Kerim yazılı metne dönüştürmektir. Zaman içerisinde yazılan metin dini içerikte olsun ya da olmasın hat sanatında aranan estetik kaygı değişmemiştir (Derman, 2001, s. 5).

Çağdaş sanatçıların kelimelerle gerçekleştirdiği çalışmalar, güzel yazı sanatı olarak bilinen kaligrafi tarihine gönderme yapmaktadır. Kaligrafi, Doğu ve Batı kültürlerinde köklü bir geçmişe sahiptir. Özellikle İslam kültüründe, kelimelerin temsili biçimlerde kullanımı büyük bir öneme sahiptir. Kur'an metinlerini kopyalamak için hattat, uzun ve zahmetli bir sanatsal eğitim sürecinden geçer. Sağdan sola doğru yazdığı bu uzun, akıcı ve stilize harfleri, özenle biçimlendirip birbirine bağlayarak, kutsal sözcüklerin anlamından bağımsız soyut desenler ortaya çıkarır (Barret, 2022, s. 224).

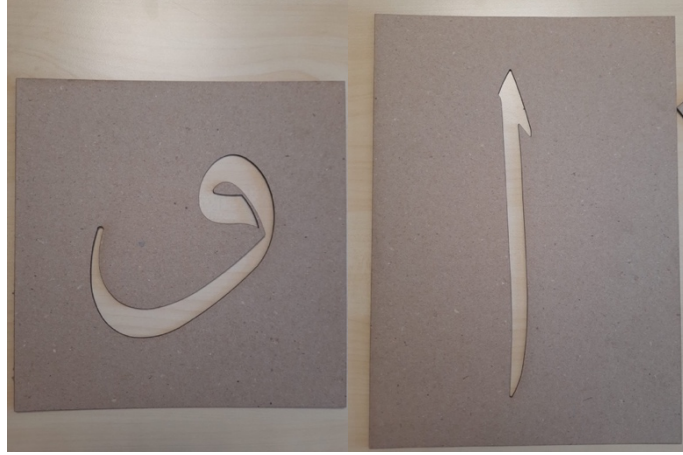
Görsel 6: 1965/1966, Hamid AYTAÇ, Yazı çeşitleri (Sanal).

Hat sanatı doğal malzemelerin kullanımıyla icra edilmekte ve her aşamasında ayrı yardımcı malzemesi bulunmaktadır. Hat, is mürekkebinin içerisine ipek lika koyularak akışkanlığı ayarlandıktan sonra yazının şekline göre kesilmiş kamış kalemlerle yazılmaktadır. Kamışlar özel bıçaklarla açılıp maktâ üzerinde tam ortasından şak denilen mürekkebi haznesinde tutması için dikey bir çatlak açılır. Maktâ kamışı kesecek bıçağın keskinliğini bozmayacak kemik ya da sedef gibi malzemelerden yapılmaktadır. Yazı yumurta akı ve şap taşı ile hazırlanmış aharlı kâğıtlar üzerine yazılmaktadır. İsteğe bağlı olarak ahardan önce kâğıda boyama işlemi yapılabilir. Aharlanan kâğıt mühürlenerek hazır hale gelir. Geleneksel yöntemlerle bu aşamalardan geçen hat sanatı proje kapsamında daha günceli yakalayıp geniş kitleler tarafından uygulanmayı amaçlamaktadır. Bu sebeple geleneksel yöntemler ne yazı aşamasında ne de kâğıdın aharlanması gibi yazı malzemelerinde uygulanmamıştır.

Hat sanatının doğuşundan günümüze kadar farklı yazı türleri gelişmiştir. Bunlardan kûfî ve aklâm-ı sitte (sülüs, nesih, muhakkak, reyhânî, tevkî‘, rikâ‘)’nin dışında ta’lik, nesta’lik, divanî, rik’a ve siyakât önemli yazı türlerindedir (Görsel 6). Çalışma kapsamında şablon çıkarmaya en müsait yazı çeşitlerinden sülüs hattı kullanılmıştır. Sülüs hat kaleminin ağız genişliği yaklaşık 3 milimetredir. Bu sebeple tablolarla görünürlük açısından genelde celi sülüs hatlar tercih edilmektedir. Sülüs hatlarının celi sülüs haline gelmesi için farklı şekillerde büyütme yöntemleri kullanılmıştır.

3.1. Yazıyı Büyütme ve Yazıyı Kopyalama Yöntemleri

Celi hatları yazmak için kamışın boyutu büyümektedir. Çok büyük celi hatlarda insan elinin taşıyamayacağı kadar büyük kamışı ve yeterli akışkanlığı sağlayacak mürekkebi ayarlamak imkânsızdır. Bu sebeplerden dolayı yazı farklı yöntemlerle büyütülmektedir. Bunlar; satranç usulü olarak adlandırılan yazı karelere bölünerek (Derman, 2001, s. 8), fotoğraflanarak ya da aksi hayal usulü diye isimlendirilen şeffaf kâğıda ya da cama yazılan yazının karanlık bir odada yazının altından ışıklandırma yapıp büyüyen aksı alınarak elde edilmesidir (Yazır, 1981, s. 315). Gelişen teknolojiyle birlikte artık yazıları ozalit makineleriyle büyütme mümkündür.

Görsel 7-8: Lazer kesim şablonlar (Kişisel Arşiv).

Yazır (1981, s. 309)'a göre bir yazıyı taklit etmek yazmak kadar zordur. Yazıya hakim olmayan birinin bunu yapması ise genelde olumlu sonuçlar doğurmaz. Yazının kopya edilmesi de ayrı bir beceri, sabır ve dikkat gerektirmektedir.

Kopyalamak için seçilen yazının ince iğne yardımıyla kalıbı çıkartılmaktadır. Kalıptan hazırlanan kâğıda koyu renkli ise tebeşir ile eğer açık renkli ise kömür tozu ile geçirilir (Yazır, 1981, s. 315).

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte yeni kopyalama usulleri de gelişmiştir. Çalışma kapsamında kamış kalemlerle hazırlanan hat tabloları bilgisayar programlarında çizilerek lazer kesim yapılmıştır. Böylece daha kusursuz şablonlar çıkartılmıştır (Görsel 7-8).

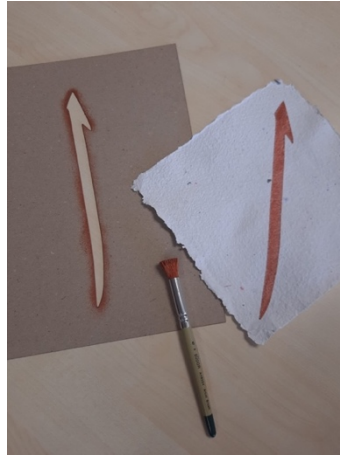
Görsel 9-10: 4. Şablondan geri dönüşüm kâğıda yazının fırça ile vurarak aktarımı (Kişisel Arşiv).

Şablonlardan herhangi bir duvar, kâğıt ya da seramik yüzeyine aktarmak için fırça, sünger ya da rulo gibi malzemeler kullanılmaktadır. Uygulanacak yerin durumuna göre tercih edilen boya da değişiklik gösterecektir. Çalışma kapsamındaki şablonlar geri dönüşümde hazırlanmış kâğıtların üzerine guaj boyalarla uygulanmıştır (Görsel 7-8).

Görsel 11: Vav harfi şablonu ve geri dönüşüm kâğıda uygulanmış hali (Kişisel Arşiv).

Yöntemde dikkat edilmesi gereken boya yoğunluğunun doğru ayarlanıp fırçadaki boyanın 90° açıyla vurulmasıdır. Sert fırçalarla bu teknik uygulandığında fırça darbeleri tek tek hissedilecektir (Görsel 11-12). Aksi durumda boyanın fırçaya yoğun alınmasıyla boya yüzeyde dağılacak şablonun kenarlarından taşmalar olacaktır.

Görsel 12: Elif harfi şablonu ve geri dönüşüm kâğıda uygulanmış hali (Kişisel Arşiv).

SONUÇ

Atıklar değerlendirilerek yeniden şekillendirilip tekrar kullanılmasıyla geri dönüşüm malzeme elde edilmektedir. Sık kullanılan ve geri dönüşü doğaya katkı sunan kâğıt geri dönüşümü, günümüz tüketici toplumunda vazgeçilmez bir yol haline gelmiştir. Ayrıca geri dönüşüm yoluyla üretilen kâğıtların sanatsal değer ve kültürel bir boyut kazandığı görülmektedir. Çevresel sorunların giderek arttığı günümüzde, atık kâğıtların yeniden işlenmesi enerji tasarrufu ve doğal kaynakların korunmasına katkı sağlamaktadır. Bu geri dönüştürülmüş kâğıtlara hat sanatının uygulanması, geleneksel el sanatlarımızın modern bir dokunuşla yeniden canlandırılmasına olanak tanır. Hat sanatı, estetik bir zarafeti simgelerken, geri dönüşüm kâğıt üretimi de sürdürülebilirlik bilincini yansıtır. Bu iki alanın birleşimi hem sanatseverlere hem de çevre bilincine sahip bireylere hitap eden yenilikçi bir yaklaşımı temsil eder. Böylece geri dönüştürülmüş kâğıtlar, kültürel ve çevresel değeri bir araya getiren özgün sanatsal eserler olarak anlam kazanır.

Hat sanatında esas olan istifin doğru ayarlanıp harflerin ölçülü ve hakkı verilerek yazılmasıdır. Hiçbir kopya yönteminin aslı değerinde olmayacağı gerçeği gün gibi açıktır. Bununla birlikte kopyalama yöntemleri gelişen teknolojiyle kendini yenilemekte ve geliştirmektedir. Çalışma kapsamında ele alınan teknikte kamış kalemle yazılmış ve programlar yardımıyla çizimi yapılan yazıların hassas lazer kesimle şablonları elde edilmiştir. Şablonlardan

sert fırça ile yazıyı aktarılacak yüzeye kopyaları yapılmaktadır. Bu çalışmadaki amaç geri dönüşüm kâğıtları üzerine hiç hat sanatı bilgisi olmayan insanlara dahi doğruya en yakın uygulamalar yaptırmak ve hat sanatını sevdirmektir.

Geri dönüşüm kâğıdın üretim sürecinde kullanılan bazı adımların çevre üzerindeki etkileri daha ayrıntılı şekilde değerlendirilmelidir. Örneğin, kâğıt hamurunu hazırlamak için kullanılan su miktarının azaltılması için farklı yöntemler araştırılabilir. Ayrıca, nişasta dışında başka çevre dostu bağlayıcılar ve katkı maddeleri ile geri dönüştürülmüş kâğıdın özelliklerini geliştirmek mümkündür. Daha verimli kurutma yöntemleri geliştirilerek enerji tüketimi azaltılabilir. Böylelikle geri dönüşüm süreci daha düşük bir karbon ayak izi bırakacak şekilde optimize edilebilir. Bu doğrultuda, alternatif kâğıt kaynakları (örneğin tarım atıkları, tekstil atıkları) üzerinde çalışmalar yapılabilir ve geri dönüşüm kâğıt üretiminde inovatif yaklaşımlar teşvik edilebilir. Kâğıt sektöründeki paydaşların iş birliğiyle yapılacak çalışmalar, geri dönüşüm süreçlerinin yaygınlaştırılması ve sürdürülebilirliğin sağlanması açısından faydalı olabilir. Bu tür araştırmalarla hem doğal kaynakların korunması hem de çevresel etkilerin azaltılması yönünde önemli adımlar atılabilecektir. Hat sanatı dışında diğer geleneksel sanat türlerinin de yine bu yaklaşımlarla birleşerek ortaya yeni türden çalışmalar çıkarılabilmeleri de mümkündür.

Teşekkür:

Yazarlar sağladığı mali desteklerden dolayı (Proje no: KBÜBAP-24-ABP-032) KBÜ Bilimsel Araştırma Projesi Koordinasyon Birimi'ne teşekkür etmektedir.

KAYNAKÇA

Ak, Öznur ve Genç, Talha Abdullah (2018, Haziran). Üniversite Öğrencilerinin Geri Dönüşüm Bilinci Üzerine Bir Araştırma: Sakarya Üniversitesi Örneği, *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 20-39, e-ISSN: 2149-8377 p-ISSN: 2528-9942.

Alparslan, Ali (2007). *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi* (3 b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Barret, Terry (2022). *Sanat Üretimi Anlam ve Form*, Hayalperest Yayınevi, ISBN: 978-605-9452-92-2, İstanbul.

Derman, Uğur (2001). *Osmanlı Hat Sanatı Sakıp Sabancı Müzesi, Sabancı Üniversitesi*, İstanbul. (M. Zakariya, Çev.) İstanbul: Mas Matbaacılık.

Derman, Uğur (2017). *Türk Hat San'atından Seçmeler*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Karıncaoğlu, Münir (2010). *Kâğıt ve Karton Üretimi, II. Cilt, Selüloza Giriş*. Kâğıt Fabrikaları Serisi, İzmir.

Parlak, Yusuf (2020, Mayıs). Geleneksel El Yapımı Kağıt Üretimi: Düzce Üniversitesi Geleneksel Yöntemlerle Hat Ve Ebru Kağıt Üretimi Projesi, *Ulak Bilge Sosyal Bilimler Dergisi*, S.48, 589-600. doi: 10.7816/ulakbilge-08-48-09.

Sayrafi, Abdullah-ı. (2018). *Hat İlmî Kitabı*. (M. Kanar, Dü., & M. Kanar, Çev.) Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Serin, Muhittin (2019). *Hat Sanatı Târîhi Ekoller ve Takipçileri (Cilt 1)*. İstanbul: Kubbealti Neşriyatı.

Yazır, Mahmud Bedreddin (1981). *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli I*. (U. Derman, Dü.) Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Yazır, Mahmud Bedreddin (1981). *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli II*. (M. U. Derman, Dü.) Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

İnternet kaynağı

<https://sozluk.gov.tr/>

Görsel Kaynakça

Görsel 1: <https://www.cevremuhendisligi.org/index.php/sifir-atik/1102-kagit-atiklarin-geri-kazanimi>, Erişim Tarihi: 01.11.2024.

Görsel 2: Ali Rıza Kanaç Kişisel Arşivi.

Görsel 3: Ali Rıza Kanaç Kişisel Arşivi.

Görsel 4: Ali Rıza Kanaç Kişisel Arşivi.

Görsel 5: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/448369>, Erişim Tarihi: 02.10.2024.

Görsel 6: <http://www.kalemguzeli.org/index.php?go=main&KNO=72>, Erişim Tarihi: 13.10.2024.

Görsel 7: Zübeyde Uzun Kişisel Arşivi.

Görsel 8: Zübeyde Uzun Kişisel Arşivi.

Görsel 9: Zübeyde Uzun Kişisel Arşivi.

Görsel 10: Zübeyde Uzun Kişisel Arşivi.

Görsel 11: Zübeyde Uzun Kişisel Arşivi.

Görsel 12: Zübeyde Uzun Kişisel Arşivi.

II. EKBER ŞAH DÖNEMİ (1806-1837) FİLDİŞİ ÜZERİNE RESİM ÇALIŞMALARI*

PAINTINGS ON IVORY DURING THE PERIOD OF AKBAR SHAH II (1806-1837)

Kübra YAVUZ**

Öz

Hindistan'da fildişi malzemenin kullanımı uzun bir geçmişe dayansa da fildişi üzerine resim çalışmaları ancak 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Babürlülerle görülmektedir. Kumaş, parşömen ve kâğıt üzerine resim yapan saray sanatçıları 19. yüzyılda fildişini de ana malzeme olarak kullanmaya başlamıştır. Fildişi üzerine resim çalışmaları devrin siyasi ve ekonomik atmosferini yansıtan görsel belge niteliğinde eserlerdir. 19. yüzyıl Babürlü Hindistan'ı İngilizlerin yönetiminde söz sahibi olduğu ve Sanayi Devrimi'nin etkilerinin fildişi endüstrisinde kapsamlı değişiklikleri beraberinde getirdiği bir dönemdir. Bu çalışma, II. Ekber Şah dönemi (1806-1837) fildişi üzerine resim çalışmalarındaki konu türlerini ikonografik açıdan ele alırken aynı zamanda İngiliz yerleşimcilerin resimler üzerindeki etkisine odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sanat tarihi, Babürlüler, Babürlü resim sanatı, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, fildişi.

Abstract

Although the use of ivory in India has a long history, ivory paintings are only seen with the Baburids from the first half of the 19th century onwards. Baburid court artists who painted on fabric, parchment and paper began to use ivory as a primary material in the 19th century. Ivory paintings are works of visual documentation that reflect the political and economic atmosphere of the period. 19th century Baburid India was a period when the British had a say in the administration and the effects of the Industrial Revolution brought about comprehensive changes in the ivory industry. This study examines the types of subjects in ivory paintings during the reign of Akbar Shah II (1806-1837) from an iconographic perspective while also focusing on the influence of British settlers on the paintings.

Keywords: Art history, Baburids, Baburid painting, British East India Company, ivory.

1. Giriş

Fildişi, Hindistan'da heykel, çeşitli obje ve süs eşyası yapımında tercih edilmiş, aynı zamanda oymacılıkla birlikte iç mekân tasarımında kullanılmıştır. Kıtanın neredeyse tamamında işlenen malzeme, kurulan okullarla oymacılık zanaatının ileri düzeye taşınmasını sağlamıştır. Fildişi zanaatkarlarının çoğu, Delhi ve Agra'daki saraylarda Babürlü hükümdarlar için çalışmış, tabak, kılıç ve hançer sapı yapmış, barutluk oymuş, nargile parçaları ve yelpaze sapları üretmişlerdir. Babürlü hükümdarlar sütunlar, kapılar, mobilyalar ve kakmalı tavanların yapımında kullanılması için yeterli fildişi malzeme üretebilmek adına çok sayıda fil taburu bulundurmıştır (Martin ve Vigne, 1989: 1).

* Bu makale 20.11.2024 tarihinde dergimize gönderilmiş; 22.11.2024 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 08.12.2024 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir. Bu makale, 2024 yılında yapılan "II. Ekber Şah Dönemi Babürlü Albüm Resimleri (1806-1837)" adlı yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

Makaleye atıf şekli: Kübra Yavuz, "II. Ekber Şah Dönemi (1806-1837) Fildişi Üzerine Resim Çalışmaları", *Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 2, (Aralık 2024), s. 35-49.

** Öğr. Gör., Karabük Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, e-posta: kubrayavuz@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0003- 2842-0026.

Babürlülerde fildişi üzerine resim çalışmaları İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'yle olan politik bağlantılarla 19. yüzyılda görülmeye başlamıştır. 1600 yılında Hindistan'da kurulan şirket 18. yüzyılın ilk yarısına kadar ticari faaliyetlerini devam ettirerek batının tüketici pazar işlevini görmüş, bölgesel güç haline gelene kadar ticari faaliyetlerini yürütmeye devam etmiştir (Özel, 2021: 99; Quilley, 2020: 3). Şirketin siyasi ve askeri faaliyetleri de İngiliz hakimiyetinin Hindistan'da temellerinin atılmasına basamak olmuştur (Mcaleer, 2017: 9). Coğrafyada kültürel bir alışveriş içinde bulunan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, sanatsal faaliyetlere de dahil olarak imparatorluğun değerler bütününe nüfuz etmeyi başarmıştır.

Babürlülerde 16. yüzyılın sonlarından itibaren resim sanatında görülen Avrupa temaları, resim üslubu ve teknikleri Avrupalı Doğu Hindistan şirketleriyle olan kesintisiz ticari etkileşimin bir yansımasıdır. 19. yüzyılda kıtada baskın bir güç haline gelen İngilizlerin Babürlülerle olan ilişkileri, resme yeni konu türlerinin girmesine vesile olmuş, saray sanatçılarına resim yapımında kullanmaları için fildişini alternatif bir malzeme olarak sunmuştur.

Şirketin sarayla olan diplomatik ilişkilerinde hediye olarak tercih edilen fildişi üzerine resimler hem dönemin şahı hem de şirket yetkilileri tarafından saray sanatçılarından talep edilmiştir. Bu resimler genellikle oval formda ve avuç içi büyüklüğünde fildişi yüzeye yapılmıştır. Dekoratif bir tabana monte edilebilen fildişi üzerine resimler, aynı zamanda deri kitap kapaklarında, yazı masalarında, abanoz veya sandal ağacından mobilyalarda, bileziklerde, düğmelerde, yaka iğnesi gibi mücevher parçalarında veya giyim aksesuarlarında yer etmiştir (Sharma, 2018: 20).

Fildişi üzerine resim yapma fikri ilk olarak 16. yüzyılda Avrupa'da başlamıştır. İngiltere'de kral ve kraliçe portrelerinin bulunduğu fildişi üzerine resimler, iktidar ve güç propagandası yapmak, bağlılık ve sadakatle onlara itaat edenleri disiplin altına alma amaçlarıyla kullanılmıştır (Kooos, 2014: 840). Osmanlı, İran ve Babürlü gibi İslam devletlerinde fildişi üzerine portre resimler, Avrupa'yla olan siyasi ve kültürel etkileşimler neticesinde 19. yüzyılda görülmeye başlanmış ve tıpkı batıda olduğu gibi, bu küçük portrelerle hükümdarın imgesini yaygın hale getirmek amaçlanmıştır. Bu resimlerin Avrupa temsillerinden farkı ise kendi coğrafyalarındaki geçmiş hanedanlar ile bağlarını vurgulama çabaları olmuştur (Renda, 2002: 494; Uzun, 2019: 528). Dolayısıyla, fildişi üzerine portre çalışmaları İslam devletlerinde sadece propaganda amacıyla sınırlı kalmamış, hanedan geçmişini diri tutmak da bilinçli olarak hedeflenmiştir.

Osmanlı, İran ve Babürlülerin fildişi üzerine resim çalışmaları İslam devletlerinin modernleşme sürecinde ve Avrupa'yla etkileşiminde önemli bağlantılar sunsa da yapılan araştırmalar sınırlıdır. Bu bağlamda Osmanlı sanatında fildişi üzerine portre yapımının ele alındığı Günsel Renda'nın "*Osmanlılarda Portreli Nişanlar*", bu geleneğin İran'daki gelişiminin konu edildiği Tolga Uzun'un "*Kaçarlar Döneminde (1779-1925) Minyatür Portreli Nişanlar*" ve Yuthika Sharma'nın "*Mughal Delhi on My Lapel: The Charmed Life of the Painted Ivory Miniature in Delhi, 1827-1880*" adlı makalelerdir. İslam resim sanatının üç merkezi olan Osmanlı, İran ve Babürlülerin Batı etkisine girdiği süreçte fildişi üzerine yapılan resimlere dikkat çeken incelemeler, 19. yüzyıl sanat ortamına değerli yorumlar getirmektedir.

Bu çalışmada, II. Ekber Şah dönemi resim sanatından söz edilmiş, fildişi malzemenin Babürlülerde kullanım alanları ele alınmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında popüler hale gelen ve yaygınlaşan fildişi üzerine resim çalışmalarının II. Ekber Şah döneminde (1806-1837) öne çıkan örnekleri üzerinde durulmuş, konu türleri ve kompozisyona dair değerlendirmeler yapılmıştır. Bir malzeme olarak fildişine yönelimin siyasi ve ekonomik sebepleri tartışılmış, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ve Delhi sarayı arasındaki ilişkinin seyri göz önünde bulundurularak resimler ikonografik açıdan değerlendirilmiştir.

2. II. EKBER ŞAH DÖNEMİ RESİM SANATI

II. Ekber Şah'ın saltanatı Delhi'de İngiliz yerleşiminin kurulmasıyla yerleşimcilerin sarayda ve dolayısıyla saray resim atölyesindeki etkisinin arttığı yıllara (1803-1858) denk

gelmektedir. Bu sebeple, dönemin resim sanatını İngilizlerin bölgedeki varlığıyla değerlendirmek daha doğru olacaktır. II. Ekber Şah'ın selefi II. Şah Alem'in (1760-1806) tahttaki son yıllarında hükmedilen alan Delhi ve çevresine kadar daralmıştır. İngilizlerin Delhi üzerindeki kontrolü 1803'te Patparganj savaşıyla gerçekleşince 1806'da tahta çıkan II. Ekber Şah ile Babürlü Delhi'sinin siyasi ve sosyal dinamikleri tamamen değişmiştir. Babür siyasetinde güç İngilizlerin eline geçmiş ve saraya rakip olan Delhi'deki yerleşimcilere İngiliz hükümeti tarafından önemli miktarda finansman sağlanmıştır (Kumari, 2016: 217). Kendilerine sağlanan kaynakla yerleşimciler, hükümdara maaş bağlayarak onu pasif konuma düşürme politikasını gütmüşlerdir. Rekabet ve çekişmelerin olduğu süreçte gerçekleşen hadiseler, dönemin resim temsillerinde kendini göstermiştir. İkili yönetim şekli, saray atölyesini de ikili hamiliğe evirmiş ve bu durum resim siparişlerinin konu ve kompozisyonuna yansımıştır. (Uzun ve Yavuz, 2023: 881).

II. Ekber Şah dönemi resim sanatı daha çok resimli el yazmaları, albüm resimleri, fildişi üzerine resim çalışmaları, tuval üzerine yağlı boya, suluboya, fırça ve mürekkep eskizlerden oluşmaktadır. Ancak resimli el yazmalarının II. Ekber Şah döneminde üretimi sınırlı olmuştur, bunun sebeplerinden biri albüm resimlerinin 17. yüzyıldan itibaren ön plana çıkması ve istikrarlı bir şekilde yapımına devam edilmesidir. Bir metne bağlı olmamaları yapım sürecini kolay ve hızlı kılmıştır. Albüm resimlerinin resimli el yazmalarının yerini almasındaki bir diğer sebep, el yazmaları için istihdam edilmesi gereken sanatçıların ekonomik anlamda sarayı zorlaması ve yazmaların yapım sürecinin uzunluğu ve güçlüğü olmalıdır. Resimli el yazmalarının siyasi istikrar gerektirmesi de muhtemelen bir diğer önemli faktördür. Fakat bütün bu sebeplerle birlikte II. Ekber Şah döneminde resimli el yazması üretiminin sınırlı da olsa gerçekleştiğini gösteren örnekler bulunmaktadır.

Albüm resimleri dönemin resim sanatında en çok tercih edilen tür olmuştur ve bu çalışmalar, 17. yüzyıldan itibaren var olan Babürlü beğenisinin bir uzantısı ve devamı niteliğindedir. Dönemin albüm resmi konularını meclis sahneleri, geçit törenleri, portreler, hayvan tasvirleri, av sahneleri, açık hava sahneleriyle mimari tasvirler oluşturmaktadır. Babürlü albüm resmi konularına 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyılda meclis sahneleri ile geçit törenlerinin dahil olduğu görülmektedir. Meclis sahneleri, II. Ekber Şah'ın saray erkanı ve önemli devlet adamlarıyla birlikte gerçekleştirdiği toplantıların bir yansımasıdır. Geçit törenleri ise yönetim alanı sadece Delhi sınırları içinde kalan hükümdarın, gücünü gösterebildiği tek alandır ve bir tür propaganda niteliği taşımaktadır (Yavuz, 2024: 82). Çağın politik ortamı, II. Ekber Şah döneminde bu iki konuyu ön plana çıkarmış ve dönemin resim üslubunu şekillendirmiştir (Resim 1-2).

Resim 1: “II. Ekber Şah’ın Meclisi”, 1820, BL, Add. Or. 3079.

Resim 2: “II. Ekber Şah’ın Geçit Töreni”, 1835, Edwin Binney 3rd Collection, San Diego Museum of Art.

II. Ekber Şah dönemine tarihlenen tuval üzerine yağlı boya resimler saraya değil, İngiliz yerleşimcilere yapılan resimlerden oluşmaktadır. II. Ekber Şah için yapılan tek bir yağlıboya resim günümüze ulaşmıştır (Resim-3). Bu resim, sonrasında II. Ekber Şah tarafından İngiltere Kralı IV. George’a hediye olarak gönderilmiştir (Hannam, 2018). Babürlü hükümdarının tuval üzerine yapılan tek bir portresinin varlığı, tuvalin malzeme olarak pek tercih edilmediğini ve Babürlülerin malzemeyi benimsemediğine işaret ediyor olmalıdır.

Resim 3: “II. Ekber Şah ve Oğullarının Portresi”, 1830, RCT, Env. No: RCIN 406533.

II. Ekber Şah döneminde yapılan suluboya, fırça ve mürekkep çalışmaları saray sanatçılarının resme başlamadan önce çıkardıkları taslakları göstermektedir. 19. yüzyıla tarihlendirilen kompozisyonlara bakıldığında, taslakların önceki dönemlerde yapılan resimli el yazmalarından kopyalanmış olma ihtimalini ve albüm resminden ziyade bir el yazması resminin taslağı olduğu izlenimini uyandırmaktadır (Resim 4-5). Taslak çalışmalar, resimli el yazmalarının bu dönemde bütçe yetersizliği ve istikrarsızlık gibi sebeplerden dolayı yarım kalıp tamamlanamadığına işaret ediyor olmalıdır.

Resim 4: “Avlu Sahnesi” 19. Yüzyıl, Victoria & Albert Museum, Env. No: IM.167-1914.	Resim 5: “Atlılar ve Şehir” 19. Yüzyıl, Victoria & Albert Museum, Env. No: IS.65-1949.
--	---

3. BABÜRLÜLERDE FİLDİŞİ

Fildişi kullanımı, Hindistan’da köklü bir geçmişe dayanır. Fildişi malzemeyle heykeller, hayvan figürleri, mücevherler, yazılı mühürler, saç tokaları, taraklar ve kaplar gibi birçok obje üretilmiştir. Fildişi endüstrisi o kadar gelişmiştir ki, tüccarlar ve oymacılar loncalar kurmuşlardır. M.Ö. 6. yüzyılda Hint fildişinin İran’da I. Darius’un sarayına ihraç edildiği ve M.Ö. 2. yüzyılda Hintliler tarafından atların dizginlerine takılan halkalar gibi benzersiz şekillerde kullanıldığı bilinmektedir (Martin ve Vigne, 1989: 1).

Fildişi oyma sanatının varlığı, bir Sanci yazıtında (M.Ö. 1. yüzyıl) ve 5. yüzyıla ait bir Sanskrit oyununda fildişi kapılara yapılan bir atıfla doğrulanmıştır.¹ Hindular arasında fildişi oymalarının iç mekân dekorasyonunda kullanıldığı görülmektedir. Budist Seylan adasında bir fildişi oymacılığı okulu, Güney Hindistan’daki Hindu eyaleti Travankor’da benzer bir okulun geliştiği ve Racput kökenli Kuzey Hindistan’da fildişinin varlığı bilinmektedir. Goa’daki Portekiz kolonileri de Hristiyanlığı Hindu, Babürlü ve erken dönem Pers unsurlarıyla birleştirip eserler üreten bir fildişi oymacılığı okulu kurmuştur (Born, 1942: 94).

16. yüzyıl Babürlü Hindistan’ında fildişi oymacılığı, bitki, figür ve yazı kullanılarak oluşturulan süsleme kompozisyonları açısından İran etkilerini yansıtmaktadır. Fildişi zanaatkarlarının çoğu, Delhi ve Agra’daki saraylarında Müslüman imparatorlar için çalışmış; sırt kaşyıcılar, hançer sapları ve tamamen fildişinden oyulmuş barutluk şişeler yapmışlardır. 16. yüzyılın sonunda ateşli silahların kullanımıyla ortaya çıkan İran barutlukları, Babürlü barut şişelerinde de benzer kalmıştır (Martin ve Vigne, 1989: 1; Born, 1942: 96) (Resim-6).

Resim 6: “Fildişi Barut Şişesi”, 1700-1900 civ., Museum of Fine Arts of Lyon, Env. No: L480.

17. yüzyıla ait belirli sayıda Babürlü fildişi obje vardır. Çoğunlukla yazı kutuları, Güney Hindistan ve Singala kutuları, taraklar ve diğer oymalar oldukça yaygındır. Seylan’dan birkaç örnek, 17. yüzyılın ikinci yarısındaki Hollanda etkisini somutlaştırdıkları için önemlidir (Resim-7).² Bununla birlikte, ithal edilen Afrika fildişinin Bombay ticaretinde önemli olduğu, ancak bunun çoğunun nakledildiği bilinmektedir (Codrington, 1931: 79).

¹ Mrchakatika, on perdelik Sanskritçe bir oyundur.

² Hollanda Doğu Hindistan Şirketi, 17. yüzyılda Asya ağının bir parçası olarak Hindistan ve Seylan’da (şimdi Sri Lanka) bir dizi ticaret merkezi bulundurmıştır. Bölgedeki ahşap ve fildişi zanaatkarları, Şirket yetkilileri veya ihracat için, biçim olarak Avrupa tarzında kaliteli mobilyalar üretmişlerdir.

Resim 7: “Seylan’daki bir limanda Hollandalı ticaret partisinin resepsiyonu”, Ashmolean Museum, University of Oxford, EA1976.6

18. yüzyılda Hindistan’da fildişi oymacılığı geniş bir alana yayılmıştır. Üretimin önemli merkezleri Pencap’ta Delhi, Bengal’de Mürşidabad, Güney Hindistan’da Meysur ve Travankor, Burma’da Mavlamyine olmuştur. Delhi ve Amritsar’da fildişi zanaatı muhtemelen Babürlü döneminde tanıtılmıştır (Watt, 1904: 174-6).

19. yüzyıla ait istatistiklere bakıldığında Afrika’dan Hindistan’a ham fildişi ithalatında kademeli bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Ticareti yürüten iki ana liman olan Bombay ve Surat, 1803 ile 1819 yılları arasında yıllık ortalama 150 ton fildişi almış ve bu dönemde bunun için ödenen fiyatlar makul kalmıştır. Ancak, 1820 ile 1857 yılları arasında yıllık ortalama 234 tona çıkan alım, fiyatlar da artışa neden olmuştur. Bu husus fildişine olan yoğun talebin de bir göstergesidir (Martin ve Vigne, 1989: 2).

19. yüzyılda fildişi aynı ve benzer objelerin yapımında kullanılmaya devam etmiştir. Bu yüzyılda Delhi, fildişi oymacılığının bilinen bir merkezidir. Genellikle sadece oyulmuş ve kimi zaman da boyanmış fildişi heykelcikler bu yüzyılda popüler hale gelmiştir. Günümüze köylüler, zanaatkarlar, saray mensupları, hükümdarlar ve yöneticilerin heykelcikleri ulaşmıştır. II. Ekber’in fildişi malzemeden oyulmuş heykelciği bu ürünler arasında dikkat çekmektedir. Royal Collection Trust, RCIN11978’e kayıtlı ve II. Ekber Şah’ın meclisini gösteren maket, fildişi malzeme kullanılarak yapılmış, renklendirilmiş ve ahşap bir zemine sabitlenmiştir (Resim-8). Meclis sahneleri, II. Ekber Şah döneminde kâğıt ve fildişi üzerine yapılan resim çalışmalarında da öne çıkan bir konu türüdür. Eserlerin konularının aynı olması saray atölyelerindeki üretimin hükümdarın gözetimi ve isteği dahilinde belli kalıp ve şemaları izlediğini göstermektedir.

Resim 8: “II. Ekber’in Meclisi”, 1800 civarı, Fildişi, RCT, Env. No: RCIN11978

Yine 19. yüzyılda Delhi’de yapılmış olan fildişi bir heykelcik, Marataların³ Sih hükümdarı Rancit Singh’i (1780-1839) tasvir etmektedir (Resim-9). Babürlüler için potansiyel bir tehdit olagelen Maratalar, 1803’te İngilizlere yenik düşüncü, II. Ekber Şah döneminde Babürlülerle olan ilişkileri iyi tutma yoluna gitmiştir. Delhi saray atölyesinde Pencap’ın ilk Sih maharacısı⁴ Rancit Singh’in fildişinden heykelinin yapılması Babürlü-Marata ilişkilerinin II. Ekber Şah döneminde iyi olduğuna işaret etmektedir. Rancit Singh, hükümdarlığı sırasında Kuzey Hindistan’da çok iyi bilinmesine rağmen, Pencap dışında çok az kişi onun dış görünüşünü bilmekteydi. Benzerliğini kopyalayabilecek herhangi bir portre minyatürünün bulunmadığı bu fildişi heykeli yapan kişi, onu bir Babürlü hükümdarının görünümüyle ve mücevherleriyle yapmıştır. Heykelcik, Albay James Skinner’ın 1830’da resimlenen ‘Tezkiret’ül-Umara’⁵ adlı eserinde yer alan Rancit Singh’in portresine benzemektedir (Resim-10). Bu da heykelciği yapan zanaatkarın resmi model olarak kullandığını göstermektedir (Stronge, 1999: 22).

Resim 9: “Rancit Singh Heykelciği”, 19. Yüzyıl, Victoria&Albert Museum, Env. No: IS.60-1998

Resim 10: “Rancit Singh Portresi”, Tezkiret’ül-Umara, 1830, British Library, Add. 27254, y. 68a.

³ 1674-1818 yılları arasında varlığını sürdürmüş Hint devletidir.

⁴ Hindistan’da büyük bir eyaleti yöneten, meritebe olarak racanın üstünde yer alan kral veya prens.

⁵ British Library, Add. 27254.

3.1. II. EKBER ŞAH DÖNEMİNDE FİLDİŞİ ÜZERİNE RESİM ÇALIŞMALARI

II. Ekber Şah döneminde fildişi üzerine resim çalışmaları farklı konu türleri ve kullanım amaçlarıyla hem hükümdara bağlılığı gösteren nişanlar hem de diplomatik hediyeler olarak yapılmıştır. Hükümdara bağlılık gösteren nişanlar “portre” türünde karşımıza çıkmaktadır. Nişan portreleri Avrupaî bir gelenek olarak 19. yüzyılda İran ve Osmanlı gibi Müslüman ülke hükümdarları arasında moda olmuştur (Uzun, 2019: 527). Babürlülerde bu gelenek, 16. yüzyıl Cihangir dönemine kadar uzanmaktadır. 1616’da İngiliz elçi Sir Thomas Roe’nun Babürlü sarayına tanıttığı Avrupa büst portrelerinden esinlenen Cihangir, portre türlerine yansıtılmak istediği imgede karar kılarken bu nişanlardan etkilenmiştir. Cihangir, bu resimlerin Babürlü kopyalarını sipariş etmiş, sanatçıların Batı sanat geleneklerini kendi sanatlarına dahil etmelerini teşvik etmiştir (Losty, 2013: 2). Fakat, bu portreler parşömen üzerine yapılmış ve resim düzlemine üç boyutluluğu vurgulamak için belli bir açıyla yerleştirilmişlerdir (Losty, 2013: 18). Hükümdarın minyatür portresini içeren nişanlar, türban süsü olarak hükümdara bağlı olan kişiler tarafından kullanılmıştır (Sharma, 2018: 16).

Babürlü saray kültürünün bir parçası olan hediyeleşme geleneği, geç dönem Babürlü sarayının ilişkilerinde de sürdürülmüştür. Hediyeleşme, 19. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına doğru Babürlü sarayı ile İngiliz Doğu Hindistan Şirketi arasındaki siyasi müzakerelerin önemli bir diplomatik unsuru olarak son kez ve yeniden görülmektedir (Born, 1942: 95; Sharma, 2018: 17). İngilizlere verilen hediyeler arasında fildişi resimleri önemli bir yer tutmaktadır. Bu tür minyatür resimler, İngilizler için tanıdık bir diplomatik hediye türüdür. Hatta, bölgedeki İngilizlerin 19. yüzyılda kendi sanatçılarına fildişi üzerine resim yapımını teşvik ettiği bilinmektedir. Bu husus iki sebebe dayanmaktadır. Bunlardan birisi ekonomiktir. Başlangıçta kolay kazandıkları servetleriyle İngiliz Doğu Hindistan Şirketi yetkilileri resim sipariş verdikleri sanatçılara cömert olmuştur, ancak zaman geçtikçe gelirler azalmış ve bu nitelikteki harcamalardan kaçınmışlardır. 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın başlarında İngiliz hükümetinin resimlere ithalat vergisi koyması, yağlı boya sanatçıların minyatür portrelere dönmeye zorlamıştır (Foster, 1931: 2). İngilizlerin fildişi üzerine resim yapımına olan eğilimlerinin diğer sebebi ise bu çalışmaların İngiltere’de uzun bir geçmişe sahip olmasıyla bağlantılıdır. Nitekim, minyatür resimler, VIII. Henry (1491-1547) ile Londra’da gelişmiş ve yüzyıllar içerisinde önemli bir evrim geçirmiştir (Cora, 2022: 1-2).

II. Ekber Şah dönemi fildişi üzerine yapılan çalışmalar, hükümdarın ve saraylıların portrelerini, geçit törenlerini ve meclis sahnelerini konu edinmektedir. Saraylı portreleri arasında imparatorun eşlerini tasvir eden fildişi resimler popüler portreler haline gelmiştir. Ancak bunlar esasen idealize edilmiş kadın tipleridir (Archer, 1992: 216). Babürlü İmparatoru Şah Cihan’ın eşi Mümtaz Mahal (1593-1631) olarak bilinen Ercüment Banu Begüm’ün portresi 1830 civarında resmedilmiştir (Resim-11). Mümtaz Mahal’in yaşadığı dönemde portreleri mevcut değildir. Bu hayali resim, sanatçıların Şah Cihan’ın gözde eşine olan büyük talebi karşılamak için ürettiği resimlerden birinin kopyasıdır.

Resim 11: Ercüment Banu Begüm'ün Portresi, 1820, 6.5x5cm, VAM, Env. No: IM.277-1913

II. Ekber Şah saltanatının son yıllarına tarihlenen fildişi üzerine yapılmış bir dizi resim, soylu kadınları saray içinde tasvir etmektedir. Bu resimler, saray kadınlarını $\frac{3}{4}$ profilden göstermektedir. Resim kompozisyonunda sol tarafta kırmızı bir perde, sağ tarafta bir açıklık ve ardında nehir ya da gökyüzü görülmektedir. Kırmızı perde, sarayın diğer binalarından ayrılan ve imparator dışında kimsenin girmeye hakkı olmadığı haremi işaret etmektedir (Resim 12-13-14).

Resim 12: "Soylu kadın ve çocuklarının portresi," 1830-1840, 7.5x5.5 cm, VAM, Env. No: 03609(IS)

Resim 13: "Soylu kadın ve çocuğunun portresi", 1830-1840, 12x9.7 cm, VAM, Env. No: 03610(IS)

Resim 14: "Soylu kadın portresi", 1830-1840, 7.5x5.5 cm, VAM, Env. No: 03613(IS)

Saraylı kadın portrelerinde figürlerin altın işlemeli kıyafetleri ve mücevherleri, soyluluğu ve zenginliği ön plana çıkarmaktadır. Kırmızı perde kalıbının mavi renkte olduğu örnekler de mevcuttur (Resim-15). Tek kadın portresinin yanı sıra saray kadınlarını gösteren fildişi portrelere de rastlanmaktadır (Resim-16).

	
<p>Resim 15: “Soylu kadın portresi”, 1830-1840, 7.5x6 cm, VAM, Env. No: 03625(IS)</p>	<p>Resim 16: “Müzik aleti çalan soylu kadınlar portresi”, 1830-1840, 9x7 cm, VAM, Env. No: 03631(IS)</p>

Fildişi üzerine yapılan portrelerde dikkat çeken bir başka resim, II. Ekber Şah’ın elçisi ve reformcu Raca Ram Mohan Roy’un (1772-1833) portresidir (Resim-17). Eserde malzemenin kesilmeden ve çerçevesizlenmeden önce nasıl kullanıldığı görülmektedir. Bengal’deki seçkin bir Brahman ailesinden gelen Ram Mohan Roy, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi’nin hizmetine de girmiş ve yüksek bir göreve getirilmiştir. Ancak vaktini halkına hizmete adanmak için şirketten ayrılmıştır. Avrupa liberalizminden etkilenen Roy, Hinduizm’in reforme edilmesi gerektiğini savunmuştur. Kadınlar için eşitliği gözeten ve sati (dul kadının yakılması) olarak bilinen uygulamanın kaldırılmasında aktif rol almıştır. Roy, 1831’de Babürlü imparatoru II. Ekber Şah’ın elçisi olarak İngiltere’ye gitmiş fakat İngiltere’ye yaptığı başka bir ziyarette menenjite yakalanmış, 27 Eylül 1833’te defnedildiği Bristol’da ölmüştür. Batı liberalizminden etkilenen Hindu reformcu Ram Mohan Roy, 1831’de İngiltere’ye yaptığı diplomatik ziyarette büyük saygı görmüştür (Archer, 1992: 219). Hem Babürlüler için hem İngilizler için hizmet etmiş olan Roy’un portresi, bu dönemde hükümdar, oğulları ve eşlerinden sonra fildişi üzerine portresi yapılan bir saray görevlisi (elçi) olmasıyla kendisine verilen önemi kanıtlar niteliktedir.

Resim 17: “Ram Mohan Roy’un (1772-1833) Portresi”, 1820 civarı, 12.5x10 cm, VAM, Env. No: IM. 256-1921

Dönemin hükümdarı II. Ekber Şah’ı ve oğlu Mirza Selim’i gösteren fildişi üzerine yapılmış iki ayrı portre bulunmaktadır (Resim 18-19). Portreler, 15 Şubat 1827’de Babürlü sarayını ziyaret eden İngiliz Doğu Hindistan Şirketi Genel Valisi Lord Amherst’e (1823-1828)

hediye edilmiştir. Vali kabul salonunda II. Ekber Şah'la kucaklaşmış, karşılıklı iltifatlarda bulunulup hediyeler sunulmuştur. Lord Amherst huzurdan ayrılırken II. Ekber Şah tarafından salonun kapısına kadar götürülmüştür. Ertesi gün Şah da benzer törenlerle ziyarete karşılık vermiştir (Heber, 1828: 313). Amherst'e, sarayı ziyareti sırasında II. Ekber Şah ve onun gözde oğlu Mirza Selim'in fildişi portre resimleri hediye edilmiştir. Portrelerin Lord Amherst'e hediye edilmesi, Babürlü imparatorunun verasetle ilgili uzun süredir devam eden görüşlerini ne ölçüde ileri sürebildiğini bir kez daha aktarmaktadır. Portreler, şirketin II. Ekber Şah'ın en büyük oğlu Ebu Zafer'i veliaht olarak seçmek istemesine açık bir karşılık içinde, imparatorun halefi olarak Selim'i tercih etmesini güçlendirmeye hizmet etmiştir (Sharma, 2018: 19).

Fildişi üzerine yapılan portrelere ek olarak 19. yüzyılın başlarında II. Ekber Şah döneminde imparatorun geçit törenini gösteren resimler yaygın hale gelmiştir. Geçit töreni alayını gösteren sahnelerde II. Ekber Şah, süslenmiş ve aksesuarlarla donatılmış bir fil üzerinde resmin merkezine konumlandırılmıştır (Resim 20-21). Kalabalık bir alay eşliğinde gerçekleşen törende hükümdara, mahfesinde eşlik eden oğlu Mirza Selim'dir. Önden giden grup ellerinde sancak taşımaktadır ve onları fillerle at arabaları izlemektedir. Mirza Selim'in, babası II. Ekber Şah ile her karede yer alması, II. Ekber tarafından veliaht olarak görülmesiyle bağlantılıdır. İngilizlerin, II. Ekber Şah'ın oğullarından Bahadır Şah Zafer'i veliaht olarak arzulamalarına karşılık bir güç ve gövde gösterisidir.

Resim 20: “II. Ekber Şah Geçit Töreni”, 1820, 13.9x9.3 cm, Walters Art Museum, Env. No:35.95

Resim 21: “II. Ekber Şah Geçit Töreni”, 1806-1837, Lahor Müzesi, Pakistan

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında, minyatürlerin elbise süslerine parlak taşlarla monte edilmesi İngiltere’de bir moda halini almıştır. Ayrıca, kolyelere veya çok küçükse bileziklere, kravat iğnelere veya düğmelere bu resimler monte edilmiştir (Archer, 1979: 390). 1830 yılına tarihlenen bir broş üzerine monte edilen fildişi üzerine resim çalışması II. Ekber Şah’ın geçit törenini konu edinmektedir (Resim-22). İngiltere modasının 19. yüzyıl Babürlü saray atölyelerinde kendini göstermesi İngiliz şirket yetkili ve çalışanlarının saray sanatçılarına verdikleri siparişlerle ilgili olmalıdır.

Resim 22: “II. Ekber’in Geçit Töreni”, 1830, 5 cm, Christie’s 20 Nisan 2007 Satış Kataloğu

Fildişi üzerine resim çalışmaları için tercih edilen bir diğer konu türü meclis sahneleridir. Fildişi üzerine guajla boyanmış ve etrafı özenle oyulmuş fildişi çerçeveli resimde II. Ekber Şah kabul salonundaki tavus kuşu tahtında otururken tasvir edilmiştir (Resim-23). Resim, görkemli kostümler, mücevherli taht, lüks kumaşlar, kakmalı, yıldızlı sütunlar ve kemerlerle Babürlü gücünün ve II. Ekber Şah saray ihtişamının bir görüntüsünü temsil etmektedir. İmparatorun oğulları da dahil olmak üzere bütün yetkililerin hazır bulunduğu kompozisyon albüm resmi olarak da birçok kez tasvir edilmiştir. Bunun gibi resim kompozisyonları, sanatçı Gulam Murtaza Han

liderliğindeki saray atölyesinde üretilmiş ve yüksek mevki sahibi kişilere ve imparatorun meclisteki misafirlerine hediyelik eşya olarak sunulmuştur.

Resim 23: “II. Ekber’in Meclisi”, 1820, 37.1x27.6 cm, Toledo Museum of Art, Env. No: 2004.55

4. Değerlendirme ve Sonuç

II. Ekber Şah dönemi resim çalışmalarında politik ortamın etkili ve baskın olduğu görülmektedir. Konular genellikle siyasi atmosfere göre şekil almıştır. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ve Babürlüler arasında yaşanan çekişmeli ve iki başlı yönetim şekli, konuların, kompozisyonların ve resim için kullanılan malzemelerin yönünü tayin etmiştir. Resim çalışması için kullanılan malzemelerde kâğıt her daim ilk seçenek olsa da 19. yüzyılda fildişi malzeme kullanımı da yaygınlaşmıştır. Fildişi malzeme üzerine resim çalışmaları dönemin ekonomik koşulları ve modası hakkında önemli detaylar vermektedir. İngiliz hükümetinin 19. yüzyıl başında resimlere ithalat vergisi getirmesiyle büyük boyutlu yağlı boya resimlerden minyatür resimlerin siparişine yönelik İngiliz şirket yetkilileri, fildişi malzeme üzerine yapılan resimler sipariş etmişlerdir. Broş, bilezik ve kolye ucu gibi aksesuarlara fildişi üzerine resim yapılması, dönemin İngiltere’sinin halihazırda bir modasıyken Babürlü saray atölyelerinde kendine yer ettiği görülmektedir. Fildişinin Babürlüler için yabancı bir malzeme olmaması bu durumu kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır. Nitekim, Babürlülerin malzeme olarak tuvale yabancı olması Babürlü sarayında kendine çok yer edinememesine sebep olmuştur. Ayrıca Babürlülerde nişan portreleri, öncesinde türban süslerine takılıyor; malzeme olarak ise kâğıt ve parşömen tercih ediliyordu. 19. yüzyılda yapılan minyatür portreler öncüllerinden farklı olarak hem fildişi malzemeye uygulanarak cilalanıp daha parlak ve canlı kalması sağlanmış, hem de diplomatik hediyeye, süs eşyası ve aksesuar olarak kullanımıyla birçok amaca hizmet etmiştir.

5. KAYNAKÇA

- Archer, M. (1979). *India and British Portraiture: 1770-1825*. Yale University Press.
- Archer, M. (1992). *Company Paintings: Indian Paintings of the British Period*. Victoria and Albert Museum, Indian Art Series.
- Born, W. (1942). Ivory Powder Flasks from the Mughal Period. *Ars Islamica*, 9, 93–111.
- Cora, D. (2022). Miniature Painting in Eighteenth-Century England: The Case of William Pether (1739–1821). *Arts* 11: 61.
- Codrington, K. de B. (1931). Mughal Marquetry. *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, 58(335), 79–85.
- Foster, W. (1930). British Artists in India: 1760–1820. *The Volume of the Walpole Society*, 19, 1–88.
- Hannam, E. (2018). *Eastern Encounters: Four Centuries of Paintings and Manuscripts from the Indian Subcontinent*. Royal Collection Trust, London.
- Heber, R. (1828). *Narrative of a journey through the upper provinces of India, from Calcutta to Bombay, 1824-1825: (with notes upon Ceylon), an account of a journey to Madras and the Southern provinces, 1826, and letters written in India*. London, John Murray Albemarle Street.
- Koos, M. (2014). Wandering Things: Agency and Embodiment in Late Sixteenth-Century English Miniature Portraits. *Art History*, 37, 5, 837-859.
- Kumari, S. (2016). Art and Politics: Patronage in Delhi (1803-1857). *Art of the Orient, Polish Institute of World Art Studies*, 15, 217-229.
- Losty, J. P. (2013). *A Prince's Eye: Imperial Mughal Paintings from a Princely Collection Art from the Indian Courts*. Francesco Galloway.
- Martin, E., & Vigne, L. (1989). The Decline and the Fall of India's Ivory Industry. *Pachyderm*, 12(1), 4–21.
- McAleer, J. (2017). *Picturing India: People, Places and the World of the East India Company*. British Library.
- Özel, T. İ. (2004). *İngiliz Doğu Hindistan Şirketi*. Vadi Yayınları, İstanbul.
- Quilley, G. (2020). *British Art and The East Indian Company*. The Boydell Press, England.
- Renda, G. (2002). Osmanlılarda Portreli Nişanlar. Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, *Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan (10-13 Ekim 2001)* (s. 491-501). İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Sharma, Y. (2018). Mughal Delhi on my lapel: The charmed life of the painted ivory miniature in Delhi, 1827-1880. *Commodities and Culture in the Colonial World*, 15-31.
- Stronge, S. (Ed.). (1999). *The Arts of the Sikh Kingdoms* (Cat. 101, p. 222). Victoria and Albert Museum.
- Uzun, T. (2019). Kaçarlar Döneminde (1779-1925) Minyatür Portreli Nişanlar. *Journal of History Culture and Art Research*, 8(4), 526.
- Uzun, T., Yavuz, K. (2023). Babürlüler Devri (1526-1858) Saray Resim Atölyesi ve Doğu Hindistan Şirketi Resim Etkinlikleri. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (10), 870-893.
- Watt, G. (1903). *Indian Art at Delhi*. London
- Yavuz, K. (2024) *II. Ekber Şah Dönemi Babürlü Albüm Resimleri (1806-1837)*. Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi)

5.1. Resim Kaynakları

- Resim – 1: Dalrymple, W., Sharma, Y. (2012). *Princes and Painters in Mughal Delhi: 1707-1857*. Yale University Press, s.113.
- Resim – 2: Sotheby's, 9 Aralık 1975, Satış Kataloğu, Lot 70, s.16.
- Resim - 3: <https://www.rct.uk/collection/406533/akbar-shah-ii-and-his-sons>
- Resim - 4: <https://collections.vam.ac.uk/item/O405534/drawing-unknown/>
- Resim - 5: <https://collections.vam.ac.uk/item/O434036/drawing-unknown/>
- Resim - 6: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gunpowder flask India MBA Lyon L480.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gunpowder_flask_India_MBA_Lyon_L480.jpg)
- Resim - 7: http://www.jameelcentre.ashmolean.org/collection/3/per_page/50/offset/0/sort_by/date/start/1602/end/1675/object/11228

-
- Resim - 8: <https://www.rct.uk/collection/11978/model-of-akbar-shah-iinbspin-durbar>
- Resim - 9: <https://collections.vam.ac.uk/item/O9710/figure-unknown/>
- Resim - 10: <https://blogs.bl.uk/asian-and-african/2014/08/james-skinner-tazkirat-al-umara-now-digitised.html>
- Resim - 11: <https://collections.vam.ac.uk/item/O16866/arjumand-banu-begum-painting-unknown/>
- Resim - 12: <https://collections.vam.ac.uk/item/O432261/one-of-five-paintings-of-painting-unknown/>
- Resim - 13: <https://collections.vam.ac.uk/item/O432260/one-of-five-paintings-of-painting-unknown/>
- Resim - 14: <https://collections.vam.ac.uk/item/O432259/one-of-five-paintings-of-painting-unknown/>
- Resim - 15: <https://collections.vam.ac.uk/item/O432258/one-of-five-paintings-of-painting-unknown/>
- Resim - 16: <https://collections.vam.ac.uk/item/O432257/one-of-five-paintings-of-painting-unknown/>
- Resim - 17: <https://collections.vam.ac.uk/item/O16865/ram-mohan-roy-portrait-unknown/>
- Resim - 18: Dalrymple, W., Sharma, Y. (2012). *Princes and Painters in Mughal Delhi: 1707-1857*. Yale University Press, s.45.
- Resim - 19: Dalrymple, W., Sharma, Y. (2012). *Princes and Painters in Mughal Delhi: 1707-1857*. Yale University Press, s.45.
- Resim - 20: <https://art.thewalters.org/detail/14143/akbar-shah-ii-riding-on-an-elephant/>
- Resim - 21: <https://artsandculture.google.com/entity/akbar-shah-ii/m02knss?hl=nl>
- Resim - 22: https://franpritchett.com/00routesdata/1700_1799/latermughals/akbar2nd/akbar2nd.html
- Resim - 23: <http://emuseum.toledomuseum.org/search/the%20party/objects/images>

DEMOKRAT PARTİ'NİN İKTİDARI ÖNCESİ KOMÜNİZME BAKIŞI VE UYGULADIĞI SİYASET*

THE DEMOCRAT PARTY'S VIEW OF COMMUNISM AND THE POLITICS IT PRACTICED BEFORE ITS RULE

Serhat SİPAHİ**

ÖZ

İkinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye'nin izlediği tarafsız kalma siyaseti, savaş sonunda galip ülkeler tarafından eleştirilmiştir. Sonrasında Türkiye, Sovyet genişleme siyaseti üzerinden maruz kaldığı tehditlerle birlikte dış politikada yalnız bırakılma endişesini taşımıştır. Bu durumdan çıkmak ve demokratik Batı dünyasının yanında yer almak adına artık çok partili hayata geçişi ve demokratik yönetimi oluşturacak siyasetler üretilmeye çalışılmıştır.

Bu demokratik kazanımlar ortamında komünizm de güç kazanarak, faaliyetlerini artırmış ve muhalefetini daha görünür hale getirmeye başlamıştır. Bu arada mevcut iktidar partisi içinden yeni muhalefet partisi olan Demokrat Parti de kurulmuştur. Hızla siyaset sahnesinde kendine alan açarak kitlelerin desteğini almak isteyen Demokrat Parti, ilk dönemlerinde solcu siyaset yapıcılar ile bir araya gelmişse de, bu yakınlaşma çok sürmemiştir. Yerleşik devlet düşüncesinde yer alan komünizme karşı duruş ve komünizmle mücadele kavramları Demokrat Parti'nin siyaset yapma biçimlerine de yansımaya başlamıştır. Çalışmamızda Demokrat Parti'nin muhalefeti boyunca ortaya koyduğu bu siyasetin etkileri ve kendi iktidarı döneminde ortaya koyduğu komünizmle mücadeleye giden sürecin oluşma biçimi incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Komünizm, Komünizmle Mücadele, Türkiye Komünist Partisi

ABSTRACT

Turkey's policy of neutrality throughout the World War II was criticized by the victorious countries at the end of the war. Afterwards, Turkey was worried about being left alone in foreign policy with the threats it was exposed to through the Soviet expansionist policy. In order to get out of this situation and to side with the democratic Western world, the transition to multi-party life and policies that would create democratic governance were tried to be produced.

In this environment of democratic gains, communism gained strength, increased its activities and started to make its opposition more visible. In the meantime, a new opposition party, the Democrat Party, was formed from within the existing ruling party. Although the Democrat Party, which wanted to gain the support of the masses by rapidly opening a space for itself on the political scene, came together with leftist policy makers in its early stages, this rapprochement did not last long. The concepts of opposition to communism and the fight against communism, which were part of the established state thought, began to be reflected in the Democratic Party's policy making. In our study, we will try to analyze the effects of this policy during the opposition period of the Democratic Party and the formation of the process leading to the struggle against communism during its own period of power.

KeyWords: Democratic Party, Communism, Struggle Against Communism, Communist Party of Turkey

Giriş

* Bu makale 05.11.2024 tarihinde dergimize gönderilmiş; 15.11.2024 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 29.11.2024 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atıf şekli; Serhat Sipahi, "Demokrat Parti'nin İktidarı Öncesi Komünizme Bakışı ve Uyguladığı Siyaset", *Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 2, (Aralık 2024), s. 50-66.

** Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, serhatsipahi@karabuk.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-0672-5534

İkinci Dünya Savaşı'nın galiplerinden olan ABD ve Sovyetler Birliği ile onların temsil ettiği siyasetlerin oluştuğu yeni dünyanın siyasi ikliminde, Türkiye de yönünü bulmak ve bir çizgiye eklenmek ihtiyacını hissetmiştir.¹ Savaş sonrası dönemde Türkiye'de demokrasiye ve tek parti yönetiminden farklı fikirlerin temsil edilebildiği çok partili bir hayatın kapısının aralanmasına yönelik tartışmalar artmıştır. Bu yeni siyasi atmosferde yapılan tartışmalarda Türkiye için, Batının "Hür Dünya" devletlerinin demokrasiden ne anladıkları, neyi hoş gördüğü veya neyi gayrimeşru ilan ettiği önemli olmuştur.² Çünkü Türkiye çok partili hayata geçiş döneminde Batı siyasetini takip etmesi gerektiğine karar vermiş ve demokratik bir ortamın oluşması sürecinde solun baskılandığı ve Sovyet tehdidi fikrinin yoğun bir şekilde işlendiği bir döneme geçilmiştir.³

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği, 19 Mart 1945'te süresi dolan "Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması"ni feshettiğini Türkiye'ye bildirmiştir. Bunun yanında 7 Haziran 1945 günü verdiği bir nota ile Doğu sınırında kendi yararına bazı toprak değişiklikleri gerçekleştirilmesini, Boğazlar'ın iki ülkenin ortak savunması altında olmasını ve bir de üs verilmesini, Montreux Sözleşmesi'nin de tekrar değerlendirilerek yenilenmesini istemiştir. Bu tehdit içerikli önerilerin Ankara tarafından reddedilmesi üzerine Sovyetler Birliği, 7 Ağustos ve 25 Eylül 1946 tarihlerinde iki nota daha vererek bu isteklerini tekrarlamıştır. Bu süreçten önce 4 Aralık 1945 yılında içerde yaşanan Tan Matbaası olaylarında bir Sovyet vatandaşına ait olan bir kitabevinin de bazı gruplarca hedef alınması, iki ülke ilişkilerini gerginleştiren önemli aşamalardan biri olmuştur. Türkiye'ye bir protesto notası veren Sovyetler Birliği, Türkiye aleyhine yoğun bir propaganda ile baskı kurmaya çalışmıştır.⁴

İkinci Dünya Savaşı'nda ülkeyi savaşa dahil etmeme konusunda iradesini gösteren Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) yönetimi, buna rağmen savaşa hazır halde bulunma durumundan kaynaklanan malî meselelerde ağır bir yükün altında kalmıştır.⁵ Bu ekonomik yükün yanı sıra savaş sonrasında oluşan yeni küresel siyasî koşullar, Türk devlet adamlarınca, Türkiye'nin Batı çizgisinde yer alması gerektiği biçiminde değerlendirilmiştir. Ancak Türkiye'nin tek parti yönetimindeki siyasî görüntüsünün Batı tarafından demokratik anlamda olumsuz değerlendirildiğinden hareketle, bu siyaset yapısının güncellenmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır.⁶ Bu yeni dış siyasetten kaynaklanan etki, çok partili demokratik bir düzene geçilmesinin ana nedenlerinden biri olmuştur.⁷

Bu yeni eşikte, Cumhurbaşkanı İnönü 19 Mayıs 1945 tarihinde bayram sebebiyle yaptığı hitapta, savaş zamanındaki tedirgin siyaset ortamının azalmasıyla birlikte, ülke içindeki siyaset ve fikir hayatında demokratik gelişmelerin artacağına inandığını ifade ederek yeni döneminin kapısını aralayan vurgular yapmıştır.⁸ Bu konuşma sonrası ilk olarak Nuri Demirağ öncülüğünde 7 Temmuz 1945'te Milli Kalkınma Partisi kurulmuştur.⁹ Ancak bu parti savunduğu görüşler açısından CHP tarafından benimsenmemiş ve yeni dönem açısından eleştirilmiştir.¹⁰ Cumhurbaşkanı İnönü 1 Kasım 1945 tarihli Meclis konuşmasında tek eksiklerinin hükümet karşısında bir muhalif parti olmaması olduğunu söyleyerek, kurulan Milli Kalkınma Partisi'ni bir

¹ Aydemir, Ş. S. (1969). *Menderes'in Dramı: 1899-1960*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 320.; Erer, a.g.e., 1965, 69-70.

² Örnek, C. (2015). *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı- Antikomünizm ve Amerikan Etkisi*, İstanbul: Can Yayınları, 78.

³ Eroğul, C. (1990). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara: İmge Kitabevi, 20; Özdemir, E. - Şendil, A. F. (Bahar 2016). "Soğuk Savaş Dönemi Algı ile Gerçek Arasında Bir İmge Olarak Türk Solu; Demokrat Parti'nin Sol Hareketlere Yaklaşımı", *CTAD*, 12(23), 366; "1946-1950 döneminde, demokrasiyi inşa söylemi, taşkın bir anti-komünizmle iç içe geçmişti. Türkiye devleti, kendi jeostratejik önemini vurgulamak, böylece Hür Dünya nezdindeki anlam ve önemini pekiştirmek üzere, komünizm tehdidini alabildiğine büyümeye dönük bir ideolojik ve psikolojik harekate girişmişti." Bkz. Bora, T., Ünüvar, K. (2015). "Ellili Yıllarda Türkiye'de Siyasî Düşünce Hayatı", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, (Haz: Mete Kaan Kaynar), İstanbul: İletişim Yayınları, 159.

⁴ İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyetler Birliği ile yaşanan gelişmeler için bkz. Erkin, F. C. (1968). *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara: Başnut Matbaası.; Gürün, K. (1991). *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.; Sever, A. (1997). *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu (1945-1958)*, İstanbul: Boyut Kitapları.

⁵ Koçak, C. (2003). *Türkiye'de Milli Şef Dönemi Cilt: 2*, İstanbul: İletişim Yayınları, 544.

⁶ Türkiye'de, başta ABD olmak üzere Batılı devletler yanında SSCB de, kendi ideolojik çizgilerine yakın bir muhalefet partisi kurulmasını arzu etmişlerdir. Bkz. Oran, B. (Eylül 1969). "İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından İkinci Dünya Savaşında Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", *AÜSBF Dergisi*, 24(3), s. 227-275.

⁷ Yetkin, Ç. (2011). *Karşıdevrim 1945-1950*. İstanbul: Kilit Yayınları, 173.

⁸ (20 Mayıs 1945). "Millî Şefimizin Gençliğe Hitabesi", *Cumhuriyet*, 3.

⁹ Eroğul, C. (1992). *Geçiş Sürecinde Türkiye*, İstanbul: Belge Yayınları, 113.

¹⁰ Fenik, M. F. (9 Temmuz 1945). "Millî Korunma Partisi Değil de, Kitabı Mukaddes Partisi", *Ulus*, 1.

anlamda yok sayarak karşılarında makbul bir muhalefet partisini görmek istediklerine işaret etmiştir.¹¹

Türkiye’de muhalefetin başarıya ulaşması için devletin geleneksel hassasiyet alanlarından biri olan komünizmle arasına koyduğu mesafe önemli olacaktır. Bunun yanında oluşacak muhalefetin kamuoyu tarafından desteklenmesi ve iktidarın bir planı olarak görünmemesi de önemlidir. Çünkü geçmiş dönemdeki Serbest Fırka tecrübesi sunî bir muhalefet hareketinin neticesi olmayacağını göstermiştir. Bu açılardan kurulacak olan Demokrat Parti (DP), kurulduğu anlardan itibaren muhalefeti bu çizgiler içerisinde tutmaya gayret ederek süreç içerisinde kendini ortaya koyacaktır.¹²

1. Demokrat Parti’nin Kurulması

İkinci Dünya Savaşı ile birlikte artan siyasi ve ekonomik daralmışlık ortamında kurulacak olan DP, CHP içinde muhalif söylemleriyle öne çıkan bir grubun girişimleriyle kurulacaktır. Bu muhalif grup, bağlı buldukları partilerinin kurumlar ve kişiler üzerindeki baskıcı yönlerini eleştirerek, demokratik hak ve özgürlüklerin öncelenmesi ve parti içi demokrasinin siyasetin gündemine gelmesini, böylelikle Batı tarzında bir demokratik modelin hayata geçirilmesini talep etmişlerdir.¹³

Yeni bir partinin kurulması yönündeki ilk adım 7 Haziran 1945 tarihinde atılmış ve demokrasinin genişletilmesi yönünde talepler içeren ve “Dörtlü Takrir” olarak anılan metin CHP Meclis Grubu’na sunulmuştur. İçeriğinde, Türkiye’nin çok partili hayata geçmesi, tek dereceli serbest seçim sistemi, üniversite özerkliği gibi taleplerin yer aldığı Celal Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Adnan Menderes’in imzalarının yer aldığı bu metin¹⁴ CHP içinde tartışmalara neden olmuştur. CHP içinden eleştiriler alan bu girişimi, İsmet İnönü bir parti kurma amacı taşıdığı yönünden değerlendirmiş ve bunun için takrir sahiplerinin CHP’den ayrılarak siyasi bir mücadele yürütmelerini önermiştir.¹⁵

21 Eylül 1945 tarihinde toplanan CHP Parti Divanı, Menderes ve Köprülü’nün parti içinde ayrışmalara sebep olmak, partiyi zaaf içinde göstermek ve partinin demokratik ilkelerden uzak olduğunu söyleyerek muhalif bir dille konuşarak partiyi yıkma hevesinde olduklarını söyleyerek oy birliğiyle, iki milletvekilinin partiden ihraçları kararını almıştır.¹⁶ Sonrasında Celal Bayar ve Refik Koraltan da partiden ayrılmışlardır. Bayar’ın da CHP’den ayrılması ile birlikte bu dört isim yeni bir partinin sinyalini vermişlerdir. Kurulacak partinin hedefinin demokratik olmayan uygulamalara son vermek olduğu ve tek dereceli seçimin hayatta geçirilmesinin ana gündemleri olacağı ifade edilmiştir.¹⁷

İsmet İnönü’nün arzuladığı güçlü ve etkili bir muhalefet partisinin varlığı, iktidar olunamayacak bir düzlemde kalınması koşulları altındaki bir duruma yaslanmıştır. İnönü kurulacak bu yeni partinin büyük bir başarı gösteremeyeceğini siyasi etkisinin de sınırlı bir düzeyde kalacağını düşünmüştür.¹⁸ Ancak tek parti yönetimine karşı duyulan negatif algılar DP’nin kuruluşuyla birlikte kendine siyasal bir yön bulmaya başlamıştır. DP’nin ortaya çıkışının nedenini, tek partili siyasetin getirdiği olumsuzlukların bir sonucu olarak gören kitleler, CHP yönetimini sona erdirmek ve biriken meselelerin çözümü için politik zeminde alternatif bir yolun geldiğine inanarak partiye katılmaya başlamışlardır.¹⁹

Karşısında oluşan muhalefetin kısa zamanda ciddi anlamda bir mesafe kaydetmesi üzerine iktidarını kaybetme endişesine giren CHP bir yandan muhalefete yönelik siyasi ve algı düzeyinde baskılar yaparken diğer yandan baskın bir seçimle bu sıkıntılı süreci aşmak istemiştir.

¹¹ (01.11.1945). *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem. 7, Cilt. 20, Birleşim. 1, 7. DP’nin etkili isimlerinden Ağaoğlu, her görüş ve her idealin sese gelip “Ben de varım denilen, yirmiyeye yakın partinin, kapakları açılan yaylı kutulardaki hokkabaz bebekler gibi birbirini arkasına ortaya fırladığı bir düzenin” oluştuğunu belirtmiştir. Bkz. Ağaoğlu, S. (2003). *Aşına Yüzler*, İstanbul: Alkım Yayınları, 32.

¹² Eroğul, a.g.e., 1990, 47.

¹³ Goloğlu, M. (1974). *Milli Şef Dönemi (1939-1945)*, Ankara: Kalite Matbaası, 369.

¹⁴ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.) 30.1.0.0/53.315.4., 07.06.1947.

¹⁵ Toker, M. (1998). *Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları-Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 66-67.

¹⁶ BCA., 490.1.0.0/572.2277.3., 06.02.1947.

¹⁷ Dokuyan, S. (Haziran 2014). “Çok Partili Hayata Geçişte Önemli Bir Adım: Demokrat Parti’nin Kuruluşu”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(2/1) 158. Bayar, Samet Ağaoğlu’na yazdığı bir mektupta, partinin isminin “*Demokrat Halk Partisi*” olacağını belirtmiştir. Ancak CHP ile yeni kurulan partinin ilişki içerisinde olduğu düşüncesi oluşmasını diye “*Halk*” kelimesi çıkarılmıştır. Bkz. Ağaoğlu, S. (1972). *Demokrat Parti’nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, İstanbul: Baha Matbaası, 87.

¹⁸ Erer, T. (1965). *Basında Kavgalar*. İstanbul: Yeni Matbaa, 77.

¹⁹ Meşe, E. (2016). *Komünizmle Mücadele Dernekleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 86.

Bu amaçla Eylül 1946'da yapılması gereken belediye seçimleri aynı yılın mayıs ayına; Mart 1947'de yapılması gereken milletvekili genel seçimleri de Temmuz 1946 tarihine çekilmiştir. Kamuoyunda "baskın seçimler" olarak değerlendirilen bu girişim protestolara neden olmuş ve 1946 seçimleri en tartışmalı seçimlerinden biri olarak tarihteki yerini almıştır.²⁰ Her ne kadar DP, seçimlerde istenilen neticeyi elde edememişse de CHP karşısındaki gerçek muhalefetin kendisi olduğu gerçeğini ortaya koymuştur.

Savaş sonrası iç ve dış etkilerin getirdiği durumla birlikte CHP'nin demokratik siyasete yönelme çabaları, aynı zamanda toplumdaki muhalefeti de giderek güçlendirmiş ve geliştirmiştir.²¹ Beklemedikleri bir destekle gelişen bu muhalefet karşısında iç siyasette oldukça zorlanan CHP, dış politikada izlenecek yol haritası, daha liberal bir ekonomi, komünizmle mücadele gibi daha ulusal meselelerde DP ile ortak zeminlerde bir araya gelebilme becerisini gösterebilmiştir.

2. Demokrat Parti'nin Komünizme Bakışı

Birçoğu CHP'nin içinden gelen DP'li siyasiler kuruldukları günden itibaren komünizm karşısında bir tavır sergilemişlerdir. Ancak yeni siyasetin doğası gereği daha çok kitlenin desteğini alabilmek, yeni dönemin getirdiği demokratik düşünceyi daha görünür kılmak adına sol fikirlere yakınlık gösterenlerle de iletişime geçilmiştir. DP'nin Celal Bayar ve Adnan Menderes gibi önde gelen isimlerinin, komünist fikirleri ile tanınan yazar kadrosunun çıkardığı *Görüşler* dergisine yazı yazma vaadinde bulunması, bu sürecin en başta gelen örneği olmuştur. Aynı dönemde meydana gelen Tan Matbaası olayları ile CHP yönetiminin ve kamuoyunun komünizme karşı duruşunun çok net bir şekilde ifade edilmesi, DP'nin siyaset yapma zeminini ve biçimini bulma konusunda derin bir mesaj vermiştir. DP bu düşünce ile bundan sonraki süreçte komünizme karşı takip edeceği siyaseti daha kalın çizgilerle ve daha net bir şekilde yürütecektir. Nitekim DP'nin 1946 yılında hazırladığı ilk tüzüğünde de 1949 yılındaki ikinci büyük kongresi sonrası hazırladığı tüzüğünde de parti üyeliğine milli varlığı tehdit eden ve demokratik ilkelere aykırı ideolojilerde olmayan kişilerin alınabileceği vurgulanmıştır.²² Bu ibare ile komünist ideolojidekilerin partiye kabul edilmeyeceği gösterilmiştir.

5 Haziran 1945'te TBMM'de Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişikliklerle ilgili görüşlerini bildiren Adnan Menderes, demokratik taleplerle parti içi muhalefet yapsa da bu konudaki sınırlılığı gösteren bir yaklaşım göstermiştir. Menderes, özgürlükleri hedef alarak özgürlük ortamını kullananların örgütsel faaliyetlerine yurt içinde izin verilmesinin yanlışlığına ve demokrasiye de zarar vereceğine inandığını söylemiştir. Hele bu zihniyetin ülke dışı siyasi oluşumlara bağlı olarak hatta onların güdümünde partiler kurmak istemesini vatana ihanet olarak değerlendireceklerini belirtmiştir.²³ Böylelikle kurulmak istenen komünist yapıdaki partiler karşısındaki görüşler net bir şekilde çizilerek kuruluş aşamasında olan DP'nin komünizme bakışı da ortaya konmuştur.

Celal Bayar, 27 Haziran 1947'de Sivas'a yaptığı bir ziyarette DP kongresinin toplandığı binaya giderek DP teşkilatına ve halka yaptığı konuşmada, komünizmi Türk milletinin menfaatleri aleyhine gördüklerini ve doğru yolun DP çizgisindeki siyaset olduğunu söylemiştir. Mülkiyeti ve aileyi önceleyen, milliyetçi bir çizgide olan DP'ye, inanmadıkları halde bile bile komünist iftirasının atıldığını ancak bu yaklaşımın millette bir karşılığının olmadığını belirterek, parti olarak komünizme bakışlarını ortaya koymuş ve kendilerine yöneltilen komünistlik iddialarının kabul edilmediğini de açıklamıştır.²⁴

Bayar, partinin kurulduğu gün basına verilen demeçlerde, partinin sağda mı solda mı olduğuna dair sorulara karşılık CHP karşısında konumlanmak açısından buna cevap vermenin zor olduğunu belirtmiş ancak demokratik bir süreçten geçildiğini, sınıflar arası mücadele tezini

²⁰ Kayış, Y. (2008). "1946 Belediye Seçimleri ve Basın", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, 7(16), 1.

²¹ Akandere, O. (1998). *Milli Şef Dönemi: Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler (1938-1945)*, İstanbul: İz Yayınları, 467.; Çufalı, M. (2004). *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Dönemi (1945-1950)*. Ankara: Babil Yayıncılık, 32.

²² (9 Ocak 1946). "Demokrat Partisi", *Cumhuriyet*, 1, 3.; (1949). *Demokrat Parti Tüzük ve Program*, Ankara: Doğu Matbaası, 7.

²³ Kılçık, H. (Yay. Haz). (1991). *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri Cilt 1*, Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 73.; DP programında 12. madde şu şekildedir: "Memleketimizin istiklâlini veya toprak bütünlüğünü bozmayı, yurddış ana haklarını kayıtlamayı gaye edinen veya memleket dışındaki siyasî teşekküllere bağlı olan siyasî cemiyet ve partilerin kanun dışı sayılmasını isteriz." Bkz. (1946). *Demokrat Parti Programı Umumi Prensipler*, Ankara, 3.

²⁴ Tanyeli, H.-Topsakaloğlu, A. (1958). *İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi (1945-1958)*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 79.

reddettiklerini ve tamamıyla milli menfaatler ekseninde hareket edeceklerini ifade etmiştir.²⁵ Bayar, DP'ye yönelik komünistlik iddiaları etrafında “Bize niçin kızıl diyorlar?” diye soran bir partiliye, programlarının çok net ortada olduğunu ve partiye hiçbir şekilde komünistleri almadıklarını söyleyerek cevap vermiştir. Kendilerine yönelik iftiralara reddederek tüm devletlerle iyi ilişkiler kurmayı hedeflediklerini, bölgesel şartlara göre bir siyaset üretmeye inandıklarını söylemiştir.²⁶

Cumhuriyet'in başlangıcından itibaren yönetim etme kodlarında var olan komünizmle mücadele etme anlayışı DP'nin kuruluş aşaması ve iktidarında da devam etmiştir. DP komünizme karşı yaklaşımını parti programı, açıklamaları ve hükümetle olan ilişkilerinde her defasında göstermek çabasında olmuştur.

Bazı komünistlere göre kendilerinin hem DP hem de CHP'nin burjuva partileri olması ve ABD güdümündeki siyasetleri sebebiyle kendileri ile bir birliktelik kurmaları imkânsızdır. Önemli olan yaklaşımın iki parti arasındaki ortak yaklaşımları azaltarak, ikisi arasındaki çekişmelerden faydalanabilmektir.²⁷ İki partinin ortak hareket ettikleri en baştaki konulardan birinin komünizmle mücadele olması, doğal olarak bu düşünce biçimini ortaya çıkarmıştır.

1946 yılı tutuklamalarında Türkiye Komünist Partisi (TKP) lideri Şefik Hüsnü'nün²⁸ evinde yapılan aramada ele geçirilen bazı evraklarda, komünist bakış açısından, dönemin siyaseti ve DP için değerlendirmeler yer almıştır. Bu evraklarda Şefik Hüsnü, dikkat etmeleri gereken en önemli meselenin DP'nin ilerideki üyeleri olacak kişileri olabildiğince sosyalist demokrasi çizgisine çekilmesini sağlayabilmek hatta bu oluşumun içinde yer alabilmek olduğunu belirtmiştir.²⁹ Bu konuda mesafe alınacağından da son derece emin olduğunu vurgulayarak oluşan yeni muhalif siyasetin ana aktörü olan DP'nin, kendi fikirleri için adeta bir “kuluçka partisi” haline dönüştürülmesi niyetinde olduğunu göstermiştir. Bu amaçla komünist yapı, DP öncesinde de kurulduktan sonraki süreçte de oluşacak yeni bir muhalefetin dizayn edilmesinin içinde sürekli olarak yer alma gayretlerinde olacaktır.

3. Komünizmin Oluşan Muhalif Siyaseti Şekillendirme Çabaları

Savaş sonrasında CHP tarafından yeni bir muhalefet isteğine yönelik ortaya koyulan yeni siyaset perspektifi, komünistler tarafından da değerlendirilmek istenmiştir. TKP'nin çalışma programında bazı iktidar partisi üyelerini de içeren yeni bir cephe faaliyetine girilmesi hedefi belirlenmiştir. Bu yeni cephe “Faşizm ve Vurgunculara Karşı Mücadele Cephesi” olarak adlandırılmıştır. Ancak 1945 yılından itibaren farklı muhalefet partilerinin kurulması hazırlıkları, bu cephenin uygulanması için uygun bir zemin oluşturamamıştır. Bunun üzerine 31 Temmuz 1945 tarihinde TKP lideri Şefik Hüsnü, iktidarı karşısına alarak muhalefeti domine etmek isteyen yeni bir cephe programını hazırlamıştır. Programda bu yeni strateji “Milli Birlik Cephesi” ya da “İleri Demokratlar Cephesi” ismiyle anılmıştır.³⁰

Bu programı TKP üyelerine gönderen Şefik Hüsnü, muhalefet partilerinde görev alacakları düşünülen kişileri mümkün olduğunca kendi düşüncelerine çekmenin önemli olduğuna dikkati çekmiştir. Bu eğilim, TKP ve diğer tüm solcu bakış açısına sahip kişi ve grupların, DP ile bir yakınlık kurmasının şartlarını da oluşturmuştur.³¹

²⁵ (8 Ocak 1946). “Demokrat Partisi Dün Resmen Teessüs Etti”, *Cumhuriyet*, 3.

²⁶ Şahingiray, Ö. (Der). (1999). *Celal Bayar'ın Seçim Kampanyalarındaki Söylev ve Demeçleri: 1946-1950-1954*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 18.

²⁷ Sayılğan, A. (1962). *İnkâr Fırtınası*. İstanbul: Ülke Yayınları, 72.

²⁸ 1925 yılında TKP'yi tekrar kuran ve öldüğü tarihe kadar illegal partinin genel sekreteri görevini üstlenen Şefik Hüsnü Değmer, Selanik'te doğdu, Paris'te Fen ve Tıp Fakültelerini bitirip İstanbul'a döndü. Birçok kez tutuklandı. 1929 yılı sonrası Almanya'ya, oradan da Paris'e gitti. III. Enternasyonal'in sorumlusu kişisi ve Komintern İcra Komitesi üyesi görevleri oldu. 1939'da Türkiye'ye döndü ve 1946'da Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'ni kurdu. Aynı yıl partinin kapatılmasıyla tutuklandı ve hapisten çıktıktan kısa bir süre sonra 1951 tevkifatı ile tekrar tutuklandı. Dört sene iki ay hapse mahkûm oldu. Sürgüne gönderildiği Manisa'da 1959'da hayatını kaybetti. Bkz. Sayılğan, A. (1976). *Ansiklopedik Marksist Sözlük*, İstanbul: Otağ Yayınları, 54-55; Atılğan, G. (2020). *Aydınlık İçinde Dr. Şefik Hüsnü*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 14-28. Şefik Hüsnü ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Akbulut, E. (2010). *Dr. Şefik Hüsnü Deymer: Yaşam Öyküsü, Vazife Yazıları*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.; Gürel, B., Nacar, C. (2008). “Şefik Hüsnü (Değmer)”. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol, C. 8*, İstanbul: İletişim Yayınları, 118-133.

²⁹ (1970). *İçimizdeki Düşman*. İstanbul: b.y., 37.

³⁰ Sayılğan, A. (1972). *Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1972)*. İstanbul: Hareket Yayınları, 262.

³¹ Özdemir, A. U. (Güz 2014). “Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Türk Solunun DP ve Hükümet ile İlişkileri 1945-1946”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. (55), 195-196. Dr. Şefik Hüsnü, ele geçirilen bir raporunda, CHP içinde birtakım ileri görüşlü muhalefetin gruplarının oluştuğunu ve bir cephe için zeminin olgunlaşmakta olduğunu belirtmiştir. Bkz. Sayılğan, a.g.m., 1972, 262.

Bu şekildeki bir muhalefet partisi oluşumu girişimlerinde Cami Baykurt³², Tefvik Rüştü Aras³³ ve Mareşal Fevzi Çakmak'ın³⁴ isimlerinin ön plana çıktığı görülmektedir.³⁵ Sonrasında bu isimler arasında Serteller'in³⁶ ve DP'nin müstakbel kurucularının da olmasına rağmen bunlar net bir şekilde birbirinden ayrılmayan, iç içe geçen girişimler ve kişiler olmuştur. Bu faaliyetler bütünüyle TKP'nin düşündüğü cephe programı çerçevesinde gerçekleşmemiş olsa da neticede hareket yönü kendisinin ortaya koyduğu "ileri demokratik cephe" doğrultusunda belirlenme gayretinde olmuştur. Burada ortaya konulmaya çalışılan anlayış, TKP'nin cephe programının ilkeleri ile CHP içinden gelişen muhalefetin demokratik ilkelerinin paralel olduğu düşüncesini yerleştirmektedir. CHP içinde açığa çıkan muhalefetin kısa süre içinde kitleselleşmek adına parti dışında destek arayışı bulmak eğilimi ile birlikte Dörtlü Takrir sahiplerinin bahsi geçen farklı isimlerle temasları olmuştur.³⁷

DP kurucularının sonradan reddetmelerine rağmen, muhalif *Tan* gazetesinin sahibi Zekeriya Sertel parti kuruluşunda bizzat yer aldığını belirtmiştir. Tefvik Rüştü Aras'ın kendisine, ikinci bir parti kurma gereğinden söz ederek Celal Bayar ve Adnan Menderes'le birlikte çalışılacağını söylediğini belirtmiştir. Yapılan toplantılarda alınan kararla parti adının "Cumhuriyet Demokrat Partisi" olmasına karar verildiğini ve DP'nin ilk temelini de böylece atılmış olduğunu ifade etmiştir.³⁸ Toplantılar sonrası bazı ilkelere anlaşılrsa da sosyal adalet gibi bazı konularda fikir ayrılıkları ortaya çıkmaya başlamış ve DP'nin kurucularının katılımcılarla ilgili endişeleri giderek artmaya başlamıştır. Dörtlü Takrir sahiplerinden Refik Koraltan, kendisi hakkında komünist olduğu söylenen Aras'ın, güçlü bir muhalefet projesinin doğmadan ölmesine neden olmasına hakkının olmadığını söyleyerek kendisinin bir daha toplantılara gelmemesi gerektiğini belirtmiştir.³⁹ Sertel ise, Menderes'in bir toplantı sonrası kendisine komünist olup olmadığını sorduğunu, cevap olarak belirli ilkelere anlaşıldığını, onun dışında kişisel inancına karışılmayacağını belirttiğini söylemiştir.⁴⁰ Bu çekincelerin artması ve siyasette hissedilen baskılar, Sertel ve Aras'ın DP'nin kurulması aşamasında yer almalarını engellemiştir.

Sonrasında yaşanan *Tan* Matbaası olayları ve ardından DP kurucularının *Görüşler* dergisinde yazı yazma vaatlerini çektiklerini bildirmeleri üzerine bu ilişki ağı tamamıyla sona erecektir. Sonraki süreçte kurulma aşamasını başaran ve 1946 yılında yapılan seçimlere katılan DP, artık Meclis'te muhalefet partisi olarak yerini alacaktır. TKP ve diğer muhalefet bileşenleri,

³² Asker ve siyaset adamı olan Abdülkadir Câmî Baykurt, yaşamı boyunca askerî faaliyetlerinden çok siyasî faaliyetleri ile ön plana çıkmıştır. 23 Nisan 1920'de kurulan TBMM'nin ilk İçişleri Bakanı olarak tanınmıştır. Millî Mücadele döneminde Bolşevik fikirlerden etkilenmiştir. Hatta Mustafa Kemal Paşa'nın kendisinden desteği çekmesinde onun düşünce yapısında meydana gelen bu değişiklikler olduğu da ileri sürülmüştür ve Câmî Bey 1945 yılına kadar siyasetten uzak kalmıştır. Kurmayı düşündüğü partinin yayın organı olarak görev yapacak *Yeni Dünya* gazetesini çıkarmış ve farklı yerlerde yazılar yazmıştır. *Tan* Matbaası olayları sonrası yayın hayatı da sona ermiş ve 1949'da vefat etmiştir. Bkz. Yılmaz, E. "Câmî Bey (Baykurt) (1877- 1949)", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cami-bey-baykurt-1877-1949/> adresinden 4 Şubat 2022'de alınmıştır.

³³ Tıbbiye mezunu Dr. Tefvik Rüştü Aras, 1920-1923 arası Menteşe Milletvekili, 1923 yılında Sağlık Bakanı, 1923-1927 arası İzmir milletvekili, 1925 yılından Atatürk'ün vefatına kadar 13 yıl Dışişleri Bakanlığı yapmıştır. 1939 yılında Londra Büyükelçisi olmuş ve 1942 Şubat ayında emekliye ayrılmıştır. Bkz. https://www.mfa.gov.tr/sayin-tevfik-rustu-aras_in-ozgecmisi.tr.mfa adresinden 4 Şubat 2022'de alınmıştır.

³⁴ TBMM Hükümeti'nde Millî Müdafaa Vekili ve Ocak 1921'den itibaren ilk İcra Vekilleri Heyeti Reisi olan Fevzi Paşa'nın bu görevi Temmuz 1922'ye kadar sürmüştür. 1924 yılında askerlikle milletvekilliğinden birisinin tercih edilmesi konusu gündeme geldiğinde askerlikte kalmayı tercih etmiş ve 1924-1944 yılları arasında Genelkurmay Başkanlığı yapmıştır. 1938'de Atatürk'ün ölümüyle muhtemel Cumhurbaşkanı adayları arasında Fevzi Çakmak'ın adı da geçmiş ama o ordunun başında kalmak istediğini belirterek Cumhurbaşkanı adayı olmamış ve İnönü'yü desteklemiştir. 12 Ocak 1944 tarihinde isteği dışında emekli edilmesine karşı kırılganlık göstermiş ve çok partili hayata geçiş sürecinde siyasetin içinde yer almıştır. Bkz. Çiftçi, A. (Aralık 2019). "Mareşal Fevzi Çakmak'ın 1946-1950 Yılları Arasındaki Siyasal Faaliyetleri", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 969-970.

³⁵ Nesimi, İnönü'nün karşısına çıkabilecek bir isim olmasından dolayı Mareşal'in başkanlık için uygun olacağını söylemiştir. Bkz. Nesimi, A. (1977). *Yılların İçinden*, İstanbul, Gözlem Yayınları, 214. İleri ise, parti başkanlığı için Mareşal'in isminin söz konusu olmadığını, bunun için Baykurt ve Esat Adil'in düşünüldüğünü belirtmiştir. Bkz. İleri, R. N. (1976). *Türkiye Komünist Partisi Gerçeği ve Bilimsellik*, İstanbul: İshak Basımevi, 56.

³⁶ Zekeriya Sertel ve eşi Sabiha Sertel. Gazeteci Zekeriya Sertel, 1890 Makedonya doğumludur. İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirmiş, Paris'te ve ABD'de tahsil görmüştür. Devlet kademelerinde görev almış, eşi ile birlikte *Resimli Ay* dergisini çıkarmış ve buradaki yazılardan dolayı tutuklanmıştır. Sonrasında *Tan* ve *Görüşler* gazetelerini çıkarmıştır. *Tan* Matbaası olayları sonrası arka planda kalmayı tercih etmiş ve 1950 sonrası yurtdışına çıkmıştır. Bkz. Alpat, İ. (2003). *Popüler Türkiye Solu Sözlüğü, Solun Yüzyıllık Öyküsü*, İzmir: Mayıs Yayınları, 309. Sabiha Sertel ise 1898 Selanik doğumludur. Yüksek öğrenimini ABD'de tamamlamış, *Resimli Ay* ve *Tan* gibi yayınların çıkışına katkı sağlamıştır. O da *Tan* Matbaası olayları sonrası eşiyile birlikte yurtdışına çıkmıştır. Bkz. Alpat, a.g.e., 2003, s 255.

³⁷ Efe, E. (Yaz 201). "Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde Sosyalist Hareket". *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*. 15(59), 66-67.

³⁸ Sertel, Z. (1977). *Hatıralarımlarım*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 251-253.

³⁹ Koraltan, R. (2013). *Tek Parti Devrinden 27 Mayıs İhtilaline Kadar Demokratlar*. İstanbul: Timaş Yayınları, 93-95; Toker, M. (1970). *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973 (Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 107-108.

⁴⁰ Sertel, a.g.e., 1977, 254.

DP ile yollarının ayrıldığı anladıkları andan itibaren, muhalif cepheyi yani “ileri demokratik cephe”yi başka bir şekilde yürütme kararı olarak “özgürlük ve demokrasiyi başka bir yoldan savunmak” için farklı bir muhalefet arayışına girişmişlerdir.⁴¹ Bu aşamada Cumhuriyet kadrolarının en önemli isimlerinden biri olan ve Genelkurmay Başkanlığından yaş haddi sebebiyle emekliye çekilmiş olan Mareşal Fevzi Çakmak'ın ana aktör olarak konumlanacağı “İnsan Hakları Derneği” (İHD) isimli bir dernek kurulması planlanarak, cephe siyasetinin burası üzerinden yürütülmesi planlanmıştır.⁴²

DP'nin tartışmalı 1946 seçimlerinde, Meclis içinde kalarak siyaset yapmaya karar vermesi ile Baykurt ve Serteller bu parti karşısındaki pozisyonlarını netleştirmişlerdir.⁴³ Şefik Hüsnü'nün ele geçirilen raporlarında, seçimlerin meşruiyetinin tanınmaması ve milli iradenin kendini gösteremediğinin ilan edilmesi yoluyla mücadelenin halk arasına yayılması durumunda kendilerinin de tüm güçleri ile buna destek olmaları gerektiği, tüm faaliyetlerinin buna göre düzenlemeleri gerektiğinden söz ederek bir kalkışma ortamının oluşmasında katkı vermelerinin önemini ortaya koymuştur.⁴⁴ Ancak bu süreçte DP'nin bu çizgi dışında yer alması ve seçimlerin meşruiyetini kabul etmesi üzerine TKP 9 Eylül 1946 günü toplanarak mücadele taktiklerini değiştirmiştir. TKP'ye göre siyasî mücadeleyi halka mal etmekten kaçınarak siyasi alanlarını daralttıklarını düşündükleri DP'nin artık “ileri demokratik politika planını” sürdürmesi imkânsızdır. Bu planın merkezine kendilerinin alınmasıyla birlikte belirli bir asgarî program etrafında “bütün namuslu muhalefetin” toplanılmasının başarılabilirliğini vurgulamışlardır. Bununla birlikte ciddi bir şekilde eleştirilse de kendilerinin ortaya koyacağı “muhalefet cephesine” DP'lilerin çekilmelerinin ve kendilerine ayak uydurmalarını sağlamanın önemli olduğu da belirtilmiştir.⁴⁵ Bu noktada 1946 seçimlerinin gayrimeşru olduğunu ilan etmesi istenen ve DP'den milletvekili seçilen Mareşal Fevzi Çakmak, seçimlerden bir ay kadar sonra TBMM kürsüsünden, “zor ve hile ile seçimlere fesat karıştırıldığını” iddia ederek milli hakimiyetin tesisi için bu haksızlığın giderilmesinin bir namus borcu olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶ Bu süreçte Baykurt ve Serteller yazdıkları bir mektupla İnönü karşıtlarının simgesi haline gelen Mareşal'e,⁴⁷ TBMM çatısı altında bu şekilde daha fazla devam edilemeyeceğini, millet iradesinin ümitsizliğe düşerek anarşiye gidebileceğini, bu yüzden gayrimeşru bir hükümetin sorumluluklarına ortak olmayarak batmakta olan bir geminin amiral kaptanı gibi bayrağını yanına alarak dışarıda halkla beraber siyaset yapmasını tavsiye etmişlerdir.⁴⁸ Mektup yazmakla kalınmayıp Mareşal'in evine ziyaretlerde de bulunmuş ve onun halk nazarındaki etkisinin büyük olduğu için kurulması düşünülen bir dernek ile toplumsal bir karşılık bulacağı söylenmiştir.⁴⁹ Milli bir kahraman gibi partilerin ve her türlü siyasi kavganın üstünde kalmasının ilk adımı olarak da İHD başkanlığını kabul etmesini önermişlerdir.⁵⁰ DP'den ümidini kesmeye başlayan Baykurt, Aras ve Sertel'in oluşturduğu bu

⁴¹ Sertel, a.g.e., 1977, 265-266.

⁴² Sertel, a.g.e., 1977, 266. Bu dernek dönemin yayınlarında “İnsan Haklarını Müdafaa Cemiyeti” olarak da zikredilmiştir.

⁴³ Ağaoglu, a.g.e., 1972, 157. Menderes, on yıl sonraki bir basın toplantısında bu dönemde Meclis'e girmemenin komünistlere alan açabileceğini söyleyerek, vatanperverlikle bunun önüne geçtiklerini beyan etmiştir. Bkz. Kılçık, H. (Yay. Haz). (1992a). *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri* C. 5, Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 408.

⁴⁴ (29.01.1947). *TBMM Tutanak Dergisi*, D. 8, C. 4, B. 37, 73.

⁴⁵ Öztürkmen, K. (1965). *Komünizm ve Türkiye*. İstanbul: Sinan Matbaası, 91-92.

⁴⁶ (26.08.1946). *TBMM Tutanak Dergisi*, D. 8, C. 1, B. 8, 155.

⁴⁷ Sarı, M. (2015). *Yakın Dönem Türk Siyasi Tarihi'nde Cami (Baykurt) Bey*, Konya: Çizgi Kitabevi, 194.

⁴⁸ (29.01.1947). *TBMM Tutanak Dergisi*, D. 8, C. 4, B. 37, 71-72. Hüseyin Cahit Yalçın'ın, Mareşal Fevzi Çakmak'ın muhaliflerle ilişkilerini, yaşadığı çelişkilerini, yazılan mektuplar, Mareşal'in etkisi ve etkisizliğini, dönemin şartları içinde daha çok iktidarın bakış açısından ortaya koyan kitabı için bkz. Yalçın, H. C. (1947). *Benim Görüşümle Olaylar 4- Komünist Tahrikleri Karşısında*. Ankara: Karagöz Matbaası.

⁴⁹ Mareşal Çakmak'ın kamuoyundaki karşılığı oldukça yüksektir öyleki 1946 seçimlerinde İstanbul'da kendisi 194.833 oy alırken, Bayar'ın oyu bile ancak 186.340 kişiyi bulabilmiştir. Bkz. Gevgilili, A. (1987). *Yükseliş ve Düşüş*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 48.

⁵⁰ Sarı, a.g.e., 2015, 198. TKP'nin ve diğer muhalefet bileşenlerinin neden DP'nin en önemli isimlerinden Mareşal Fevzi Çakmak'ı, “ileri demokratik cephenin” önüne koymak istediği ile ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır. Nesimi'ye göre, Baykurt ile Harbiyeden, Aras ile Dışişleri Bakanlığından tanışıklığı olan Mareşal, İkinci Dünya Savaşı'nda İngilizlerin bütün direktmelerine karşı Türkiye'nin savaşa girmesini önlemiş bu yüzden İngilizlerin düşmanı olmuştur. Savaş sonrası İngilizlerin ısrarıyla İsmet Paşa, 65 yaşını dolduran her devlet memuru emekli olacaktır biçiminde bir yasa çıkararak Mareşal'in emekli olmasına neden olmuş ve Mareşal bu durumu içine sindirememiştir. Bkz. Nesimi, a.g.e., 1979, 157-158. Tokel'e göre, geleneksel komünizm karşıtı bir görüşe sahip olan hatta kendisinin ısrarıyla Nâzım Hikmet'in hapse konulmasını sağlayan Mareşal, oldukça ihtiyarlanmış ve duygusal davranarak konuşuyordu. Bkz. Tokel, a.g.e., 1970, 203. Ağaoglu ise, DP'nin doğal Cumhurbaşkanı adaylarından olan Mareşal'in dört yıl beklemeye tahammül olmadığını ve Baykurt ve Serteller'in önyak oldukları İnsan Hakları Cemiyeti'nin kuruculuğunu heyecanla kabul ettiğini söylemiş, eşi ve kızının DP'den istifa mektuplarını da aceleciliğinin belgeleri olarak göstermiştir. Bkz. Ağaoglu, a.g.e., 1972, 159-160; Aydemir'e göre de Mareşal emekli olduktan sonra birbirleriyle çelişen siyasi akımlara kendini kapırmıştır. Bkz. Aydemir, a.g.e., 1969, 202. Yalçın da Baykurt ile Sertel'in fikirlerini müdafaa için başvurdukları milletvekilinin Mareşal Fevzi

“kurmay heyetin” aradıkları kahraman Mareşal olmuş ve onu parlamento dışı bir muhalefete teşvik etmişlerdir.⁵¹

17 Ekim 1946 tarihinde İstanbul'da kurulan İHD'nin⁵² amacı amacı siyasal etkinlikte bulunmadan Birleşmiş Milletler ilkeleri çerçevesinde insan haklarının ülke içerisinde de hayata geçirilmesi için etkinlik, konferans ve yayınlar yoluyla çalışmalar yapmak şeklinde açıklanmıştır.⁵³ Başkanlığına Mareşal'in getirildiği derneğin⁵⁴ basına açık ilk kurucular toplantısında bir gencin, “*Paşam komünistler sizi aldatıyorlar!*” sözleri ile birlikte toplantı ertelenmek zorunda kalmıştır.⁵⁵ Sonrasında Mareşal hakkında basında ve kamuoyunda komünizme alet edildiği ile ilgili tartışmalar başlamıştır. Bu tartışmalar üzerine kendisinin “aşırı solcularla” ve gayri millî fikirde olan hiçbir kimseyle anlaşmasının mümkün olmadığını belirten Mareşal, hayır işleri sebebiyle girdiği bu kurumda ideolojik meseleler olduğunu gördüğü andan itibaren bir yerinin olmayacağını belirterek istifa edecektir.⁵⁶

Mareşal'e yöneltilen suçlamalar DP listesinden bağımsız milletvekili seçildiği için aslında siyasal planda DP'yi de hedef almaktadır. Bunun yanında DP İstanbul İl Başkanı Kenan Öner de bu dernekte yer almış hatta derneğin ertelenen ilk toplantısı onun ofisinde gerçekleştirilmiştir. Bu noktalardan hareketle basında, DP ile bu dernek ve arkasındaki kişilerin bir ilişkisi olup olmadığı tartışılmaya başlanmıştır.⁵⁷ Derneğin kendisi ile ilişkilendirilmesi meselesi DP kurmaylarının harekete geçmesini sağlamış ve Mareşal'i bu dernekten ayırma çabasına girmişlerdir.⁵⁸ Bu amaçla İstanbul Milletvekili Cihad Baban'ın Mareşal ile konuşmasını istemişlerdir. Baban, komünist düşüncenin bu derneği kendilerine bir araç yapmak istediklerini söylemesi üzerine Mareşal, aşırı sol eğilimli insanlarla çalışmayacağını belirten bir demeç hazırlayacağını söylemiştir.⁵⁹ Basına verdiği demeçte Mareşal, derneğin kuruluş aşamasında siyasî bir düşünce olmadan tamamen insanî meselelere çözüm bulmak amaçlı olduğunu görerek girdiğini ancak hayır işlerine ideolojik amaçların girdiği andan itibaren böylesi bir yerde kendisinin hiçbir şekilde yer almayacağını açıklamıştır. Sol eğilimlere karşı bakışını ve milliyetçi biri olduğunu söylemesine bile gerek olmadığını da sözlerine eklemiş ve dernekten ayrılmıştır. Aynı şekilde Avukat Kenan Öner de çekilmiştir.⁶⁰ Sonrasında Aras da dernekle ilgili yaptığı bir yazılı açıklamada, kendisinin Kemalist olduğunu ve içlerinde komünist kimsenin olmadığını ifade etmiştir.⁶¹

Çakmak olmasının başlı başına bir olay ve bir garabet olduğuna işaret ederek, “mesleklerinin mahiyeti icabı olarak antimilitarist olan bu iki solcu nasıl olur da can düşmanlarından hayır beklerler ve onunla kendi aralarında bir fikir ve kanaat vahdeti olabileceğini kabul ederler?” diyerek aslında Mareşal'in seçilmesindeki tutarsızlığa vurgu yapmıştır. Bkz. Yalçın, *a.g.e.*, 1947, 16-17. Muhafif komünist cephe açısından bakıldığında, itibarlı ve ciddi isimlere sahip komünist hareketin varlığını ispat etmenin güçlü bir siyasî-ekonomik kredi olduğunun bilinci, kamuoyunda Mareşal gibi muteber kişilerin tercihinde önemli olmuştur. Bkz. Parlar, S. (2005). Osmanlı'dan Günümüze Gizli Devlet, İstanbul: Mephist Yayınları, 195. Dönemin komünist basını da “... *bu insanca teşebbüsle büyük bir hümanist mevkiine yükselmiş olan Mareşal...*” diyerek kendisinden övgü dolu sözlerle bahsetmiştir. Bkz. (26 Ekim 1946). “İnsan Haklarını Koruma Cemiyetine Karşı Faşistler Ateş Püskürtüyor”, *Sendika Gazetesi*, 3.

⁵¹ Tokar, *a.g.e.*, 1970, 201; Goloğlu, *a.g.e.*, 1974, 130. Yalçın, kurulması düşünülen bu dernekle tarafsızlık perdesi altında, memleketin her tarafında şubeler kurulacağını ve Mareşal'in ismi etrafında küçük kasabalarda, ücre köylerde komünist hücreleri rahat rahat işleyeceğini ifade etmiştir. Bkz. Yalçın, *a.g.e.*, 1947, 33; Ağaoğlu'na göre ise dernek aracılığıyla DP ile bir köprü kurulmak istenmiş fakat başırlanmamıştır. Bkz. Ağaoğlu, S. (1992). *Siyasi Günlük, Demokrat Parti'nin Kuruluşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 41.

⁵² (1 Ekim 1946). “Mareşal ve Arkadaşları Bir Cemiyet Kurdular”, *Cumhuriyet*, 1, 3.

⁵³ Akın, F. (2009). *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 138. Ali Fuat Başgil bu derneği kurma düşüncesinin aslında kendisine ait olduğunu söylemiş ancak komünistlerin derneğin etrafını sardığını görünce “*herhalde aşırı solcular dünyanın her tarafında kurulacak bu gibi derneklere sahip çıkmaya yolunda talimat almışlardı*” diye düşünmüştür. İnsan haklarının Türkiye'de yerleşmesine büyük bir önem vermesine rağmen, İHD'nin komünistler elinde bir propaganda aracı olabileceği ihtimalini ve bunun kendisi için doğuracağı sorumluluğu düşünen Başgil, bu işi yüzüstü bırakmak lüzumunu duyduğunu belirtmiştir. Ayrıca Mareşal'in CHP'ye karşı kırgınlığı bilindiğinden kolayca ikna edilebildiğini ve kendi mücadelelerinde onu kendilerine kalkan yapmak istemiş olduklarını da eklemiştir. Bkz. Baban, C. (2009). *Politika Galerisi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 102.

⁵⁴ Mareşal başkanlığa, Tevfik Rüştü Aras genel sekreterliğe, Raşit Erer, Selahattin Akif ve Cami Baykurt üyeliklere seçilmişlerdir. Bkz. (16 Kasım 1946). “İnsan Haklarını Koruma Cemiyeti”, *Sendika Gazetesi*, 2.

⁵⁵ Sertel bu gencin polis tarafından gönderilmiş bir provakatör olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Sertel, *a.g.e.*, 1977, 272-273. Bu gencin ileride kurulacak olan Milliyetçiler Federasyonu Başkanı Bekir Berk olduğu da iddia edilmiştir.

⁵⁶ Erer, *a.g.e.*, 1965, 171-172; Sertel, bundan sonraki süreçte bir daha bir araya gelemediklerini, İnsan Hakları Derneği tasarısının suya düştüğünü ve artık etraflarındaki polis kontrolünün daha arttırıldığını belirtmiştir. Bkz. Sertel, *a.g.e.*, 1977, 273.

⁵⁷ Gürkan, N. (1998). *Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 426-427.

⁵⁸ Yeşil, A. (2001). *Türkiye'de Çok Partili Siyasal Hayata Geçiş*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 100.

⁵⁹ Baban, *a.g.e.*, 2009, 106-108.

⁶⁰ (20 Ekim 1946). “İnsan Hakları Cemiyeti”, *Cumhuriyet*, s. 3.

⁶¹ “*Yalnız memleketin değil, dışarıda dahi beni uzaktan veya yakından tanıyan herkes bilir ki ben halis muhlis bir Kemalistim... İnsan Hakları Cemiyeti münasebetiyle tanıdıklarım dahi dahil olduğu halde aramızda aşırı solcu yani komünist, kolektivist ve sendikalist kimse bulunmamıştır.*” Bkz. (23 Ekim 1946). “İnsan Hakları Cemiyeti”, *Cumhuriyet*, 4.

Bu süreçte Nihat Erim Çankaya'da İnönü ile bir görüşmesinde, Mareşal'in komünistlerle iş birliğini ne kadar tehlikeli bulduğunu sorması üzerine İnönü: "*Komünistlerle ilk mücadeleyi yapıyoruz*" şeklinde cevap vermiştir.⁶² Böylelikle komünizmin esintisinin olduğu siyaset alanlarında, karşılıklı tartışma ve suçlamalarla önce bir fırtına meydana geliyor; sonrasında basın, siyaset gibi çeşitli araçlarla gerekli müdahale ve mücadele ile istenilen sükunet seviyesi sağlanmış oluyordu.

4. Demokrat Parti'nin İktidarı Öncesi Komünizmle Olan İlişkilerine Dair Tartışmalar

1946 seçimlerinden hemen sonra sine-i millete dönme teklifi yapan komünist cephe nin teklifini kabul etmeyen DP, 7-11 Ocak 1947 tarihindeki Birinci Büyük Kongresi'nde aldığı kararla bir "Hürriyet Misakı" yayımlamıştır. Buna göre, yasalardaki demokratik olmayan hükümler değiştirilecek ya da kaldırılacak, güvenilen ve özgürlükçü bir seçim sistemi yasasının çıkarılması sağlanacaktır. Ayrıca parti başkanlığı ile devlet başkanlığının aynı kişide olmaması ve idarenin tarafsızlığın sağlanması istenmiş, aksi durumda Meclisin terkedileceği ve sine-i millete dönüleceği ilan edilmiştir.⁶³ Hürriyet Misakı'na CHP Hükümetinin yanıtı çok gecikmemiş ve oldukça da etkili olmuştur.⁶⁴

29 Ocak 1947 günü TBMM'de Giresun Milletvekili Ahmed Ulus, son dönemlerde kendini daha fazla hissettiren komünist faaliyetleri ile ilgili, İstanbul'da Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından yapılan soruşturmanın akıbeti ve elde edilen son bilgilerin sonuçları hakkında İçişleri Bakanlığından, sözlü olarak açıklamada bulunulmasını rica etmiştir. Bu beklenildiği anlaşılan soruya İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer, gizli komünist partisinin faaliyeti hakkında geniş tarihsel bilgiler vererek cevap vermeye başlamış, komünist tutuklamalarında ele geçirilen vesikalar ile mektupların içeriklerini okuyarak devam etmiştir. Konuşmasının ilerleyen kısımlarında, 21 Temmuz sonrası komünistlerin seçimlerdeki usulsüzlükleri bahane ederek seçimin meşruiyetine gölge düşürerek mücadeleyi özellikle halk içine götürmek niyetiyle Meclisten çekilme taktiğine değinerek, meşru muhalefetin gayrimeşru muhalefete alet olabileceğini ima etmiştir. Burada DP'nin Hürriyet Misakı'nda belirttiği stratejiye vurgu yapılarak, demokratik bir hak olarak ortaya koydukları Meclisten çekilme uyarısını, komünist taktiği şeklinde ilan etmek suretiyle kullanılmaz hale getirmek amaçlanmıştır.⁶⁵ Sökmensüer konuşmasında, Mareşal Çakmak'ın komünistlerin bu taktiklerine alet olduğunu söylerken, DP'nin bu oyunlara gelmediğini gördüklerini ve bunu memnuniyetle karşıladıklarını belirtmiştir.⁶⁶ Sökmensüer'in Mecliste yaptığı bu konuşmada sözleri Mareşal Çakmak'ı işaret etmesine rağmen, gönderilen mesajın adresi DP grubu olmuştur.

İçişleri Bakanı bu konuşmasında Mareşali gözden düşürerek DP'yi onun desteğinden yoksun bırakmak, Mareşal ile DP'nin arasını açmak, DP Kurultayı'nın hürriyet istekleri kabul edilmediği takdirde DP'li milletvekillerinin meclisten çekilmeleri konusunda aldığı kararı suya düşürmek niyetinde olduğu görülmektedir. Çünkü böyle bir çekilmenin komünist teşviki ile olduğu imajı verilecek ve bu durum CHP'nin mecliste tek başına kalması sonucunu doğuracak, bu da belki ülkenin tekrar seçimlere gitmesine neden olacaktır.⁶⁷ Neticede bu konuşma adeta tüm

⁶² Toker, a.g.e., 1970, 211.

⁶³ Eroğul, a.g.e., 1990, 24-25.

⁶⁴ Gevgilili, a.g.e., 1987, 49.

⁶⁵ Eroğul, a.g.e., 1990, 25.

⁶⁶ "Bu mektup Büyük Millet Meclisinin meşru olmadığını millete göstermek için Demokrat Parti Meclis Grubunun Meclisi terketmek hareketine teşvikte muvaffak olamayan solcuların Demokrat Partiden ümitlerini keserek Meclisin kanuni ve meşru durumunu baltalamak için Mareşal Çakmak'ı alet olarak kullanma yolunda ayartıcı teşebbüslere nasıl devam ettiklerini pek açık surette göstermektedir. Bu suretle Mareşal Çakmak'ın hizmet yıllarında kazandığı hürmet sermayesini devleti yıkmak için bir tahrik sermayesi olarak kullanmak teşebbüsü azami kuvvetini bulmuş demektir. Demokrat Partiyi idare edenlerin komünistlerin bu aldatıcı taktiklerine alet olmamak için gösterdikleri uyanıklığı memnurlukla karşılıyoruz." Bkz. (29.01.1947). *TBMM Tutanak Dergisi*, D. 8, C. 4, B. 37, 72. Toker, Sökmensüer'in herkesi etkileyen bu konuşmasında, alınan karar gereğince DP'nin suçlamaların dışında tutulduğunu ve neticede bunun siyasi bir başarı getirmese de parlak bir polis başarısı olduğunu belirtmiştir. Bkz. Toker, a.g.e., 1970, 240. İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer, 1934-1939 yılları arasında Emniyet Genel Müdürlüğü olarak görev yapmış ve o dönem komünistlerinin CHP içine sızma girişimleri olduğunu tespit ettiklerini söylemiştir. Bkz. V.B. (Yay. Haz.). (1 Mart 1959). "Türkiye'de Komünizm", *Türk Düşüncesi (Komünizm Sayısı)*, 10(54-3), 40.

⁶⁷ Karpat, K. H. (2008). *Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller)*. İstanbul: İmge Kitabevi, 285. Nadir Nadi, DP'nin bir dahaki seçime kadar sessizce bekledikleri sürece veya sürekli sine-i millete dönmeyen tekrarlanmasının da etkinliklerini zayıflayacağını, çekilme durumunda komünistlere alet olma ithamıyla karşı karşıya kalacaklarını söyleyerek, İçişleri Bakanının

ülkede DP'nin komünistlikle itham edilme kampanyasının işaret fişeği olmuştur.⁶⁸ DP'nin komünist bir oluşum olduğu, komünistlerden para aldığı, Mareşal'in de komünist olduğu yönündeki propagandalar artmış ve yakında vatana ihanet eden bu komünistlerin asılacakları, aklı başında olanların hemen DP'den istifa etmeleri gerektiği yönünde siyasi dedikodular dillendirilmiştir.⁶⁹ Bu durum, komünizmin araçsallaştırılarak etkili bir siyaset malzemesine dönüştürülmesinin ilk ve önemli örneklerinden birini ortaya koymuştur.

İçişleri Bakanının bu konuşması üzerine hemen pozisyon alan DP Başkanı Celâl Bayar 8 Şubat 1947'de bu beyanla ilgili olarak parti teşkilâtına bir genelge göndermiştir. Burada İçişleri Bakanının 19 Temmuz 1946 Hatay nutkunda DP'yi komünistlikle suçlandırılmış olduğuna değinilerek⁷⁰ İçişleri Bakanının Meclisteki açıklaması sırasında söylediği DP'li idarecilerin komünistlerin aldatıcı kışkırtmalarına alet olmadıklarından dolayı gösterdikleri uyanıklığı memnuniyetle karşıladıkları sözüne işaret edilerek aradaki çelişkiye dikkat çekilmiştir.⁷¹ Genelgede, bu konuşma ile amaçlanan şeylerin DP'yi ve her samimi muhalefet girişimini komünist bir yapıda göstermek, DP ile Mareşal arasındaki işbirliğini bozarak partiye yollarını ayırmak, demokratik tüm taleplere karşılık komünistlerin bahane edilerek bunun sırası olmadığını fikrini vermek, Sıkıyönetimi devam ettirerek siyasi baskıyı devam ettirmek, gerektiğinde TBMM'den çekilme kararı verildiğinde belediye seçimlerinde yaptıkları gibi bunun bir komünist etkisi altında gerçekleştiğini iddia edebilmek olduğunu belirtilmiştir.⁷²

Bayar, CHP iktidarının kendi siyasetleri için sağ ve sol örgütleri kullandıklarını belirterek, yeri geldiğinde kimi zaman komünistlere, kimi zaman ırkçılara alan açtığını, yeri geldiğinde ise birini diğeriyle çarpıştırarak kendi siyaseti lehine dengelemesinin bilinen siyasi gerçekler olduğunu söylemiştir.⁷³ Bayar'ın CHP hakkındaki bu sözleri, iki parti arasındaki çekişmelerde, siyasetin komünizmle alaka kurmak konusunun araçsallaştırıldığına yönelik bir vurgudur. Bu süreçte Mareşal'in, asıl komünistlerle ilişki kuranın CHP olduğu ve kendi döneminde Milli Eğitim Bakanının komünistleri himaye ettiğini söylemesi ve sonrasında DP'li Kenan Öner'in bu kişinin Hasan Ali Yücel olduğunu beyan etmesiyle Yücel ve Öner arasında bir mahkeme sürecinin başlamasına neden olmuştur. Bu mahkeme süreci yakından takip edilmiş ve CHP-DP arasındaki komünistlik suçlamaları ya da komünizme alan açılması tartışmaları, siyasetin dışına da taşınarak kamuoyu nezdinde tartışılmış ve bir kanaat oluşmasında etkili olmuştur.⁷⁴

1945 yılı itibarıyla sol düşüncede olmak, tek parti iktidarının karşısında yer almak anlamını da taşımaktadır.⁷⁵ Bu haliyle, DP ile sol düşüncede olduğu düşünülen kesim arasında bir kesişme yaşanması, siyasetin akışına ters görülmemiştir. Çünkü bakış açıları ve zeminleri farklı olsa da, dönemin muhalefetinin en başta gelen temel motivasyonu, tek parti rejiminin eleştirisi

konuşmasının siyasi strateji olarak oldukça usta bulduğunu ifade etmiştir. Bkz. Nadi, N. (1 Şubat 1947). "Bir Taktik Ustalığı", *Cumhuriyet*, 3.

⁶⁸ Fersoy, O. C. (1971). *Bir Devre Adını Veren Başbakan: Adnan Menderes*. İstanbul: Garanti Matbaası, 208. İçişleri Bakanının bu konuşmasının tam metni, CHP'nin yayınlarını basan Ulus Basımevi'nde basılarak bir broşür haline getirilmiştir. Bkz. Sökmensüer, Ş. (1947). *Komünistler; Mareşali ve Demokrat Partiyi Kötü Maksatlarına Nasıl Alet Etmek İstediler?...*, Ankara: Ulus Basımevi.

⁶⁹ Erer, T. (1963). *Türkiye'de Parti Kavgaaları*, İstanbul: Ticaret Postası Matbaası, 202.

⁷⁰ İçişleri Bakanı Sökmensüer, Hatay'da 1946 seçimlerinden iki gün önce şunları söylemiştir: "İyi biliniz ki bunların 'yani demokratların' istedikleri hürriyet Kemalist hürriyet değildir. Kızıl faşist hürriyettir, yani hakiki esarettir. Bu zavallılar işbaşına geçerse asıl o zaman bu memleket hürriyetsizlikle boğulacaktır. Çünkü onların kulaklarına üfleyenleri bu temiz ve arslan yürekli vatanın boynuna geçirmek onların baş hedefidir. Kızıl faşistlerin bir gün maskelerini yüzlerinden düşürdünüz mü karşınıza kıpkızıl bir sırtlan dikilir. Ve sizi canavarlar gibi yemek ister." Bkz. Mumcu, a.g.e., 1994, 126.

⁷¹ Karpat, a.g.e., 2008, 286; Tanyeli-Topsakaloğlu, a.g.e., 1958, 64.

⁷² Sevgen, N. (1951). *Celal Bayar DİYOR ki (1920-1950)*, İstanbul: Tan Matbaası, 152. Bayar'ın genelgesinin tamamı için bkz. (9 Şubat 1947). "(D.P.) Başkanı Dün Bir Beyanname Neşretti", *Cumhuriyet*, 1, 4.

⁷³ Mumcu, U. (1994). *40'ların Cadı Kazanı*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 127. Timur, DP'nin esasında egemen sınıflar öncülüğünde oluşmuş bir hareket olmasına ve yoksul tabaka ile ilgili söylemlerinin de popülist ve demagojik bir yapıda olmasına rağmen CHP tarafından komünizmle ilişkilendirildiğini söylemiştir. Bkz. Timur, T. (2003). *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 35.

⁷⁴ Cerrahoğlu, P. B. (1996). *Demokrat Parti Masalı*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 25; Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 310. Mahkeme sonunda Öner, Yücel'in komünistleri himaye ettiği iddiasını en azından ilk adımda kanıtlamıştır. Bu, Öner ve DP açısından önemli bir siyasî başarı olmuş, süreçle birlikte gerek Yücel ve gerekse CHP yıpranmış, zamanında komünistleri himaye eder bir konuma düşmüşlerdir. Bkz. Koçak, C. (2011). *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*. İstanbul: İletişim Yayınları, 448; Anadol, C. (2004). *Türk Siyaset Tarihinde Demokrat Parti*, İstanbul: Yeni Kuvay-i Milliye Yayınları, 25.

⁷⁵ Koçak, C. (2010). *Türkiye'de İki Partili Siyasî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950), Cilt 1 (İkinci Parti)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 30.

olmuştur.⁷⁶ 1946 seçimlerine doğru giden süreçte, birbirinden güç alan ve birbirine güç veren bir kompozisyonda olan bu muhalif düşünce zemininde, CHP karşıtı güçler, kitlesel bir halk hareketi şeklinde meşru siyasetini büyüten DP çatısı altında derlenip toparlanmak isterken, DP kurucuları da daha çok oy elde edebilmek ve kitlesel desteğini artırabilmek için karşılıklı olarak bu durumu değerlendirme anlayışında olmuşlardır.⁷⁷ Birçok solcu ismin DP içinde kendisine yer bulması, geride kalan diğer sol muhalefeti, yeni dönemde siyasal mücadelelerini sürdürebilmeleri için cesaretlendirmiştir.⁷⁸ Burada dikkat çekilmesi gereken bir başka husus da, tarafların düşüncelerini her zaman keskin bir netlikte birbirinden ayırmanın çok mümkün olmaması ve düşünce yapılarının iç içe geçmiş olabilmesidir. Savaş sonrası bozulan ekonomik yapının eleştirisi, siyasete ve hukuka dair demokratik istekler, tek parti iktidarının müspet uygulamaları gibi meseleler, kişilerin ideolojik bagajına bakılmaksızın ortak sorunlarıdır ve bu durum eleştirel bir birlik oluşturmaktadır.⁷⁹

DP'nin kurulma aşamasında sol/komünist düşünce dünyası ile kurduğu bu ilişki biçimi, kendi içinden de eleştiri almıştır. İzmir DP Ocak Bucak İdare Heyeti üyesi olan Benlioğlu, büyük toprak sahiplerinin, fabrikatörlerin, tüccarların ön planda olduğu DP'nin komünist olmadığını ve komünistlere de hizmet etmediğini belirtmiş ancak iktidara geçmek için her şeyi mübah görme anlayışından dolayı teşkilâta sol unsurların girmesinin önüne geçilemediğine dikkat çekmiştir.⁸⁰

Bayar, Amerikalı bir gazeteciye verdiği demeçte sağ ve sol kavramlarının göreceli olduğunu belirterek solculuk, halk menfaatini sağlamak, hiçbir sınıf ve zümreye imtiyaz vermemek anlamında ise DP'nin tamamıyla sol olduğunu ifade etmiştir. Yine bir gazetecinin CHP'ye nazaran sağda mı solda mı yer aldığı sorusuna Bayar, CHP'ye göre iki parmak daha solda olduklarını ancak başka bir durumda da iki parmak daha sağında olduklarını söyleyerek politik bir cevap vermiştir.⁸¹ Başka bir konuşmada "*kendilerine niçin kızıl denildiği*" sorusuna ise Bayar, programlarının gayet açık olduğunu ve partiye kızılıarı, komünistleri almadıklarını söyleyerek, kendilerinin "*ne Meşrutiyetin Said Mollası, ne de son senelerin komünist kırıntıları*" olmadığını vurgulamış, bütün devletlerle iyi komşuluğu esas tuttıklarını ve söylenenlerin iftira olduğunu açıklamıştır.⁸²

⁷⁶ Mehmet Ali Aybar da bu ilişkiyi siyasal eğilimi ne olursa olsun bütün muhaliflerin "tek parti rejiminden kurtulmak" için yan yana gelmesi olarak ifade etmiştir. Hatta bu dönemde kimi solcular, DP'ye üye olarak yazılmış, kendisi de bizzat Bursa'da DP listesinden bağımsız milletvekili adaylığını kabul etmiştir. Bkz. Aybar, M. A. (2014). *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınevi., 35-36.

⁷⁷ Yıldırım, S. (Güz 2008). "Demokrat Parti ve Dönemi: Sol Tarih yazımında "Kayıp" Zamanın İzinde", *Praksis*, (18), 25; Yetkin, a.g.e., 2011, 281. Koçak bu siyâsi işbirliğinin şöyle temellendirmiştir: "*CHP'den dışlanmış olan küçük muhalefet grubunun, siyâsi dayanışmaya olduğu kadar, siyâsi alandaki tecrid edilmişliğinin aşılmasında, yine kendisi kadar küçük ve dar bir grup olan, ancak elinde bulunan yayın imkânları ile bu sırada göz ardı edilemeyecek siyâsi etkinliğe sahip bulunan solsosyalist çevre ile siyâsi işbirliğine ihtiyacı vardı. ... Sol/sosyalist muhalefet grubu ise, sâdece fikir düzeyinde kalan siyâsi aktivitelerini, doğrudan doğruya siyâsi arenaya taşıyabileceği etkili ve ciddi bir siyâsi örgütlenmeye ihtiyacı vardı ve bu ihtiyaç, bu sırada siyâsi sahnede yegâne etkili olabilecek gibi görünen muhalefet grubu ile iş birliği yapması için önemli bir nedendi. Ayrıca, bu sırada bütün sol grupların stratejisi olan tek cephe politikası da bu iş birliğini ve yardımlaşmayı hem kolaylaştırıyor hem de meşrulaştırıyordu. Anlaşılan her iki grup da kendi siyâsi bakış açılarından bu iş birliğinin kısa vadede olacağını görüyor, ancak her iki taraf da birbirini kullanmaya çalışıyordu.*" Bkz. Koçak, a.g.e., 2010, 808.

⁷⁸ Landau, J. M. (1979). *Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar*. Ankara: Turhan Kitabevi, 163. Bunlardan biri olan Raci Dinçer şunları söylemiştir: "*Ben TKP'nin izniyle DP'nin 47 no'lu azasıydım. Zeki Baştınmar gir dedi, girdim.*" *CHP'nin gitmesi için çabaladık. DP demokrat görünüyordu, sonra olmadı o başka. DP'nin ocak başkanlığını yaptım.*" Bkz. Akar, A. (1989). *Bir Kuşağın Son Temsilcileri "Eski Tüfek" Sosyalistler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1989, 117. Bir başka isim olan Mihri Belli durumu şöyle değerlendirmiştir: "*Başta Celal Bayar olmak üzere, DP kurucuları CHP'nin solunda bir muhalefet partisi, doğrusu sol demagojiyle oy avcılığına çıkacak olan bir burjuva partisi kurmayı tasarlamaktadırlar. Amaç, her ne pahasına olursa olsun iktidar koltuğuna oturmaktır. Sertellerle içli dışlı olmaları; biz Harbiye Askeri Cezaevinde yatarken Celal Bayar'ı yeğeni Mhrizafer ve kız kardeşim Remime aracılığıyla, iki kez, "Mücadelesini anlıyoruz"; "Güzel günler gelecektir" cümlelerini içeren dayanışma mesajları göndermesi, DP kurucularının başlangıçta tutumunun bu olduğunu gösterir. O günlerde çoğumuz, ülkede esen DP lehindeki havanın etkisi altındaydık. DP'ye karşı itici davranmama yanlısıydık.*" Belli, aynı şekilde parti kurma aşamasındaki Şefik Hüsnü'ye de İstanbul DP il başkanının gönderildiğini, DP'nin güç birliği önererek birinci sorunlarının CHP'yi iktidardan düşürmek olduğunu, DP'nin solunda bir emekçi partisinin kurulmasını demokrasinin gereği saydığını ama kendisi tarafından kurulacak bir partinin muhalefet kuvvetlerini bölceğini ve kuvvetleri DP'nin çatısı altında birleştirelim dediğini aktarır. Bkz. Belli, M. (2013). *İnsanlar Tanıdım*. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 269; Karaca, E. (2013). *Eski Tüfeklerin Sonbaharı*. İstanbul: Pusu Yayıncılık, 53.

⁷⁹ Mehmet Ali Aybar, Kayseri'de asteğmen olarak vazifede iken sonradan DP milletvekili olacak olan Osman Kavuncu'nun referans olması üzerine; DP kurucularından Refik Koraltan'ın yanına kadar gidip adaylık teklif ettiğini söylemiştir. Aybar, kendisinin sosyalist olduğunu bilmeden bunu yapmış olacağını söyleyerek sonradan *Yeni Türkiye* adlı kendi gazetelerinde, "*değer verdiğimiz Aybar'ın komünist olduğuna şaşırarak karar verdik*" yazısı çıkmıştır demiştir. Bkz. Mumcu, U. (2004). *Aybar ile Söyleşi: Sosyalizm ve Bağımsızlık*, İstanbul: Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı, 12,13.

⁸⁰ Benlioğlu, F. Ş. (1947). *Demokrat Partinin İçyüzü ve Hataları*, y.y.: Anadolu Matbaası, 46.

⁸¹ Şahingiray, a.g.e., 1999, 42, 50.

⁸² Sevgen, N. (1951). *Celal Bayar Diyor ki (1920-1950)*. İstanbul: Tan Matbaası, 117; Toker, a.g.e., 1970, 166.

DP'nin, arka planda Sovyetler ile yakınlaşma talebi olan siyasetçi ve yazarlarla olan dirsek teması, CHP tarafından DP'li önderlerin açık açık "kıızıl" olmakla suçlanmasını güçlendiren bir iklim oluşturmuştur.⁸³ Yine CHP tarafından DP'ye yönelik komünistlik suçlamalarında, partinin malî kaynağını Sovyet Rusya'dan aldığına dair iddialar da olmuştur. Adnan Menderes, seçimden hemen önce yaptığı bir konuşmasında, DP'nin Rus parasıyla kurulduğunu söyleyen bazı devlet memurları da olduğunu ve bu şekilde propaganda yapan bir valinin mahkemeye verildiğini açıklamıştır.⁸⁴ Yine bir jandarma komutanının da Bayar ve Çakmak'ın Rus hazinesinden para aldıklarını, memlekete Rus casus soktuklarını söylemesi üzerine kendisine dava açılmıştır.⁸⁵ Menderes, 1946 seçimlerinde *Tanin* gazetesinde DP'nin komünist bir yapıda olduğuna dair çıkan yazıların yüz binlerce bastırılarak ülke çapında uçaklarla dağıtıldığını söylemiştir.⁸⁶ CHP, 1946 seçimleri öncesinde toplum desteğini almaya başlayan DP'yi, "komünistlerle beraber" söylemi ile anarşizm ve komünizm gibi kaygı uyandıran olgularla siyaseten sıkıştırmak istemiştir.⁸⁷

Bayar, seçimler sonrasındaki bir parti toplantısında, bu yapılan hücumların bir tesadüf eseri olmadığını ve İçişleri Bakanlığının önceden yaptığı bir hazırlığın ilk aşaması olduğunu söylemiştir. Kendilerine yapılan suçlamalarla ilgili bir delil bulmak adına komünistlikle itham edilen ve tutuklanan kimselerin evlerinde yapılan aramalarda çuvalar dolusu evrağın tarandığını da sözlerine eklemiştir.⁸⁸ Bayar, parti teşkilatlarına Nisan 1948 tarihinde gönderdiği DP aleyhindeki komünist yayımlar ile ilgili bir genelgede ise kendisine yönelik iddiaları bizzat komünistlerin düşünceleri üzerinden boşa düşürmeye çalışmıştır. Genelgede, "Moskova, Sofya, Belgrat, Zagreb, Bakü radyolarının ve özellikle Moskova gazetelerinin birkaç aydan beri şiddetlenen partimiz aleyhindeki neşriyatı arasında 30 Mart'ta yayınlanan 'Demokrat Parti Buhran Geçiriyor' adını taşıyan bir makale"ye dikkat çekilerek kendisi ve partisi adına yöneltilen suçlamaları sıralamıştır. Makaleye göre DP, memleketteki demokratik kuvvetlerin birleşmesi hakkında ilerici partilerin teklifini reddetmiş, TKP aleyhinde daha şiddetli tedbirler alınmasını istemiş, Türk-Amerikan iş birliği siyasetini tercih etmiş, Türkiye'deki komünistlere de Bolşevik taraftarlarına da düşmanlık göstermiştir.⁸⁹

5. Demokrat Parti'nin İktidara Gelişi ve Komünizme Bakışı

Her ne kadar CHP ve DP birbirlerine yönelik olarak komünistlik ve komünist fikirleri savunma suçlamalarıyla tartışmış olsalar da iç siyasetin aktüelinden sıyrıldıklarında komünizme yönelik tavizsiz tutumları bir gerçektir. Nitekim DP'nin kuruluş aşamasında Bayar ve İnönü arasındaki görüşmede de komünizme karşı ortak tavır ana kriter olarak ele alınarak teyit edilmiştir.⁹⁰ DP'nin iktidar olmasından tam bir yıl önce, İnönü bir gazeteci ile görüşmesinde, "*Biz bu bir sene içinde, Demokrat Parti iktidara gelirse, bize fenalık ve eziyet etmeyeceğine emin olmalıyız. Bundan başka eğer aleyhimize isyankâr bir tavır alırsa biz de ona göre tedbirler alacağız. Nihayet dış politikada ve komünistlikle mücadelede beraber olmalıyız*"⁹¹ diyerek, iktidarı kaybedecek olsa bile devlet olarak komünizmle mücadelenin devam etmesi ve gerekliliği yönünde bir açıklama yapmıştır. Aynı dönemde DP'nin 2. Büyük Kongresi'nde konuşan Bayar, hükümete komünizmle mücadelede daima destek olacaklarını ve bu konunun her daim takipçisi

⁸³ Koçak, *a.g.e.*, 2010, 434.

⁸⁴ Kılçık, *a.g.e.*, 1991, 94. Toker bu kişinin, Yozgat Valisi Sadri Aka olduğunu yazmıştır. Bkz. Toker, *a.g.e.*, 1970, 152-153. Bunların yanında DP yöneticilerinin sürekli siyasi polis tarafından takip edildiğini ve fişlendiğini, bunun DP iktidarı sonrası ele geçirilen belgelerden anlaşıldığını söyleyen Ağaoğlu, kitabında kendileri hakkında tutulan fişlerin fotokopisini vermiştir. Bkz. Ağaoğlu, *a.g.e.*, 1972, 107-111.

⁸⁵ Erer, *a.g.e.*, 1963, 204.; (27 Şubat 1947). "Mareşal Çakmak ve Celal Bayar'ın Açtıkları Dava", *Cumhuriyet*, 1, 3.

⁸⁶ Kılçık, H. (Yay. Haz). (1992b). *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri Cilt 6*, Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 163.

⁸⁷ Tamer, A. (Eylül-Ekim 2011). "Muhayyel Komünizm Türk Sağının Anti-Komünizm Propagandası", *Doğu Batı Dergisi*, (58), 101. İçişleri Bakanlığı DP'nin seçim propagandasına mâni olmak için seçim bahanesi ile köylere komünistler girdiğini ve memlekete yıkmak için çalıştıklarını iddia etmiştir. Bkz. Erer, *a.g.e.*, 1963, 137.

⁸⁸ Tanyeli-Topsakaloğlu, *a.g.e.*, 1958, 90.

⁸⁹ Sevgen, *a.g.e.*, 1951, 252-253; Tanyeli-Topsakaloğlu, *a.g.e.*, 1958, 101. Bu genelgeden yola çıkarak Cumhuriyet gazetesinden Nadi, komünistlerin DP'yi Türk milletinin içinde bir beşinci kol olarak kullanmak istediklerini ve bunu başaramayınca bu partiden ümitlerini keserek ona düşman olduklarını yazmıştır. Bkz. Nadi, N. (16 Nisan 1948). "Demokrat Parti ve Bolşevik Propagandası", *Cumhuriyet*, 1, 3.

⁹⁰ İnönü'nün "*Dış politikada ayrılık var mı?*" sorusuna Bayar, "*Yok*" cevabını vermiş ve İnönü de "*O halde, tamam.*" demiştir. Bkz. Toker, *a.g.e.*, 1970, 113.

⁹¹ Ağaoğlu, *a.g.e.*, 1992, 325.

olacaklarını belirterek, “Aşırı sağcılık ve solculuk hakkında fazla söze ihtiyaç yoktur. Bu memlekette aşırı cereyanları tasvip edecek insanlar bizim aramızda yoktur. Biz, samimi insanlar olduğumuz için bu memlekete iyilik kimin tarafından gelirse gelsin yahut felâketler kimin tarafından önlenirse önlenir, onlarla beraber olacağımızı her zaman ilân ettik. Hükümet bu noktada hassasiyet gösterince, kendisini desteklemekten çekinmeyeceğimizi ifade ettik. Bunu huzurunuzda da söylüyorum. Yeri gelmişken arzedeğim ki, ben bu meseleler hakkında zaman zaman hükümetin dikkatini çektim. Dikkatliyiz, dediler. Son defa Sayın Başbakanla Meclis'te ayak üzeri görüştüğüm zaman bana bir kanun getireceğini söyledi. Kanunu okumuş değilim. Başbakana, ‘Bu da bir baskı vesilesi olmasın’ dedim. Teminat verdi. Şahsına emniyet edilmesi lâzım geldiğini söyledi...” şeklindeki ifadeleriyle bu konuda sonraki dönemlere dair bakış açısını ortaya koymuştur.⁹²

1950 seçimlerinin arifesinde, komünizmin kamuoyunda ciddi bir siyasal bir tehdit olarak algılanmasının artmış olduğu görülmektedir. Dönemin basın dünyasında “komünist tehlikesi”ne dair yazılara sıklıkla yer verilmiştir.⁹³ Nihayetinde 14 Mayıs 1950’de genel seçimler yapılmış ve DP, dört yıllık muhalefet süreci sonrası iktidara gelmeyi başarmıştır. Başbakan olan Adnan Menderes, 29 Mayıs 1950’de TBMM’de hükümet programını açıklamıştır. Programda komünizmle mücadele hususunda şunları dile getirmiştir:⁹⁴

“... bilhassa üzerinde duracağımız mesele memleketi içinden yıkıcı aşırı sol cereyanları kökünden temizlemek için icabeden kanuni tedbirleri almaktır. İrticai ve ırkçılık gibi ayırıcı cereyanları vasita olarak kullanan ve çok defa kendisini bu maskeler altında gizleyen aşırı solcu hareketlere karşı gereken bütün kanuni tedbirleri almakta asla tereddüt etmeyeceğiz. Biz bugünün şartları içinde aşırı sol cereyanları fikir ve vicdan hürriyeti mevzuunda mütalâa etmek gafletinde bulunmayacağız. Bugün aşırı sol cereyanlara mensup olanların, mücerret bir fikir ve kanâat sahibi olmaktan ziyâde yıkıcı cereyanların aletleri olduklarına şüphemiz yoktur. Fikir ve vicdan hürriyeti perdesi altında bütün hürriyetleri kan ve ateşle yok etmekten başka bir maksat gütmeyen bu ajanları adalet pençesine çarptırmak için icabeden kıstasları vuzuh ve katıyetle tespit etmek zaruretine inanıyoruz. Ancak bu surettedir ki, mizah veya siyâsi tenkit kisvesi altında ayakta tutunmak istenilen ve hakikatta düpedüz aşırı sol cereyanların eseri olan neşriyatın tahribatından memleketi korumak kabil olabilecektir.”

Menderes’in “aşırı sol cereyanlar” olarak dile getirdiği komünizm meselesi, TBMM’deki diğer partiler tarafından da değerlendirilmiştir. Bahsi geçen aşırı sol cereyanları kesinlikle reddeden bir partinin temsilcisi olarak konuştuğunu belirten Millet Partisi milletvekili Osman Bölükbaşı, yabancılara alet olarak ülkeyi Rus sömürgesi haline getirmek isteyenleri ezmek hususunda hükümetle beraber hareket edeceğini dile getirmiştir.⁹⁵ CHP milletvekili Faik Ahmet Barutçu da, konu ile ilgili tedbirler gündeme geldiğinde içeriklerini tartışmak şartıyla, hükümetin yıkıcı sol cereyanlara karşı mücadele etmesinden memnun olduklarını belirtmiştir.⁹⁶ Bağımsız Mardin milletvekili Kemal Türkoğlu da, aşırı sol cereyanlara karşı yeni hükümetin farkındalığından memnun olduğunu, hangi şekilde olursa olsun vatan hainliği ile eşdeğer gördüğünü söylediği solculuktan suç işlemiş olanların da affedilme talebiyle Meclis önüne çıkmayacağını ümit ettiğini söylemiştir.⁹⁷

Fikir ve vicdan hürriyeti içerisinde değerlendirmedikleri söylediği komünizmle, kanuni tüm tedbirleri alarak mücadele edeceğini Meclis kürsüsünden ilan eden DP Hükümeti, bu konuda diğer partilerden de tam bir destek almıştır. Böylelikle yeni hükümet için komünizmle mücadelenin meşru temelleri atılmış ve hızla harekete geçilerek daha etkili bir mücadele için yeni dönem de başlamıştır.

⁹² Temuçin, Ş. (Yay. Haz.). (1950). *Demokrat Parti İkinci Büyük Kongresinde Alınan Tarihi Kararlar*, Ankara: Ülkü Basımevi, 27.

⁹³ Kartal, C. B. (2003). “Türk Siyasal Hayatında ‘Beyaz İhtilal’ 1950 Seçimleri”, *Atatürk Dergisi*, 3(4), 272.

⁹⁴ Neziroğlu, İ., Yılmaz, T. (Yay. Haz.). (2013). *Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, Cilt 2 (22 Mayıs 1950 – 20 Kasım 1961)*, Ankara: TBMM Başkanlığı Yayınları, 759.

⁹⁵ (31.05.1950). *TBMM Tutanak Dergisi*, D. 9, C. 1, B. 4, 58.

⁹⁶ (31.05.1950). *TBMM Tutanak Dergisi*, D. 9, C. 1, B. 4, 53.

⁹⁷ (31.05.1950). *TBMM Tutanak Dergisi*, D. 9, C. 1, B. 4, 71-72.

Sonuç

Türkiye'nin Batının desteğini almasında iç politikadaki dönüşümler önemli bir etki sunmuştur. Çok partili hayata geçiş çalışmalarının olduğu süreçte demokratik bir havanın olduğu ortamda muhalefet girişimleri artmış ve DP'nin kurulması bu girişimin en önemli neticelerinden biri olmuştur. Aynı iklimten komünist yapı ve düşünceler de faydalanmak istemişlerdir. Bu noktada ilk evrelerde yani DP'nin komünistlikle suçlanmasının öncesinde, çok partili hayata geçiş sürecinin başlangıcında legal siyaset yapmak arayışındaki komünist siyasetin aktörleri ile kurulma aşamasında olan DP kurmayları arasında bir iletişim gerçekleşmiştir. Zaman içinde devlet merkezli komünizmle mücadele anlayışının DP tarafından daha fazla ciddiye alındığı ve ilk aşamadaki sol fikirler taşıyan muhalif görüşlerle siyasi çizgilerinin aynı olmadığı ve ayrıca samimi bulunmadığı görülmüştür.

Çok partili hayata geçiş sürecinde iktidar ve kamuoyunun komünizme olan tavrının keskinliği ve netliği de DP'nin komünizme yönelik bakış açısını belirleyen en önemli unsurlardan biri olmuştur. Zaten Batı çizgisindeki bir siyaset zemini anlayışında buluşan DP ile CHP'nin, komünizmle mücadelede de aynı düşüncede hareket etmemesi imkânsız olmuştur. Buna rağmen DP'nin ortaya çıkışından iktidara doğru yol aldığı süreç içerisinde, CHP ile yaşadığı siyasi tartışmalarda komünizm ile olan ilişki ve buna yönelik duruş adeta siyasetin kerteriz noktalarından biri olmuştur. Komünizme karşı gösterilen bu refleks, siyasi ve toplumsal bir karşılığı bulunmasından dolayı karşılıklı suçlamalarla siyasi rekabette kendine oldukça sık yer bulmuştur. Bu tartışmaların iç politikadaki aktüel içerisinde kendine yer bulmasının en büyük sebeplerinden biri partilerin komünizmle mücadeledeki samimiyetleri olmuştur. Dış politikada iki partinin çizgisinin birbirinden farklı olmaması ve rotanın Batı ittifakı yönüne çevrilmesi, siyasetin komünizmle mücadelede tavizsiz bir duruma evrilmesindeki ana faktördür.

Neticede komünizme bakış, çok partili hayata geçiş sürecinde Türkiye'nin siyasetinde belirleyici bir unsur olmuştur. DP en başında kitleselleşmek adına ilişki kurduğu bazı sol siyaset çizgisi ile yollarını hızlıca ayırarak kendi muhalefet siyasetini oluşturmayı bilmiştir. DP, muhalefet yaptığı dönemde ortaya koyduğu komünizm karşıtı siyasetle bunu iktidar olduğu döneme de taşımış ve CHP dönemindeki mücadeleyi dahi yetersiz bularak daha ciddi anlamda komünizmle mücadele edilmesi gerekliliğini ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
30.1.0.0/53.315.4., 07.06.1947.
490.1.0.0/572.2277.3., 06.02.1947.

TBMM Tutanakları

(31.05.1950). *TBMM Tutanak Dergisi*, D. 9, C. 1, B. 4.
(01.11.1945). *TBMM Tutanak Dergisi*, D. 7, C. 20, B. 1.
(26.08.1946). *TBMM Tutanak Dergisi*, D. 8, C. 1, B. 8.
(29.01.1947). *TBMM Tutanak Dergisi*, D. 8, C. 4, B. 37.

Kurumsal Yayınlar

(1949). *Demokrat Parti Tüzük ve Program*, Ankara: Doğu Matbaası.
(1946). *Demokrat Parti Programı Umumî Prensipler*, Ankara.

Sürelî Yayınlar

(20.05.1945). "Millî Şefimizin Gençliğe Hitabesi", *Cumhuriyet*, 3.
(08.01.1946). "Demokrat Partisi Dün Resmen Teessüs Etti", *Cumhuriyet*, 3.
(09.01.1946). "Demokrat Partisi", *Cumhuriyet*, 1, 3.
(01.10.1946). "Mareşal ve Arkadaşları Bir Cemiyet Kurdular", *Cumhuriyet*, 1, 3.
(20.10.1946). "İnsan Hakları Cemiyeti", *Cumhuriyet*, 3.

- (23.10.1946). “İnsan Hakları Cemiyeti”, *Cumhuriyet*, 4.
 (26.10.1946). “İnsan Haklarını Koruma Cemiyetine Karşı Faşistler Ateş Püskürüyor”, *Sendika Gazetesi*, 3.
 (16.11.1946). “İnsan Haklarını Koruma Cemiyeti”, *Sendika Gazetesi*, 2.
 (27.02.1947). “Mareşal Çakmak ve Celal Bayar’ın Açtıkları Dava”, *Cumhuriyet*, 1, 3.

Kitap ve Makaleler

- (1970). *İçimizdeki Düşman*. İstanbul: b.y.
 Ağaoğlu, S. (1972). *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, İstanbul: Baha Matbaası, 87.
 Ağaoğlu, S. (1992). *Siyasi Günlük, Demokrat Parti'nin Kuruluşu*, İstanbul: İletişim Yayınları.
 Ağaoğlu, S. (2003). *Aşına Yüzler*, İstanbul: Alkım Yayınları.
 Akandere, O. (1998). *Milli Şef Dönemi: Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler (1938-1945)*, İstanbul: İz Yayınları.
 Akar, A. (1989). *Bir Kuşağın Son Temsilcileri "Eski Tüfek" Sosyalistler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
 Akbulut, E. (2010). *Dr. Şefik Hüsnü Deymer: Yaşam Öyküsü, Vazife Yazıları*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
 Akın, F. (2009). *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
 Alpat, İ. (2003). *Popüler Türkiye Solu Sözlüğü, Solun Yüzyıllık Öyküsü*, İzmir: Mayıs Yayınları.
 Anadolu, C. (2004). *Türk Siyaset Tarihinde Demokrat Parti*, İstanbul: Yeni Kuvay-i Milliye Yayınları.
 Atılğan, G. (2020). *Aydınlık İçinde Dr. Şefik Hüsnü*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
 Aybar, M. A. (2014). *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınevi.
 Aydemir, Ş. S. (1969). *Menderesin Dramı: 1899-1960*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 320.
 Baban, C. (2009). *Politika Galerisi*, İstanbul: Timaş Yayınları.
 Belli, M. (2013). *İnsanlar Tanıdım*. İstanbul: Doğan Kitapçılık.
 Benlioğlu, F. Ş. (1947). *Demokrat Partinin İcyüzü ve Hataları*, y.y.: Anadolu Matbaası.
 Bora, T., Ünüvar, K. (2015). “Ellili Yıllarda Türkiye’de Siyasi Düşünce Hayatı”, *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, (Haz: Mete Kaan Kaynar), İstanbul: İletişim Yayınları.
 Cerrahoğlu, P. B. (1996). *Demokrat Parti Masalı*, İstanbul: Milliyet Yayınları.
 Çiftçi, A. (Aralık 2019). “Mareşal Fevzi Çakmak’ın 1946-1950 Yılları Arasındaki Siyasal Faaliyetleri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 967-985.
 Çufalı, M. (2004). *Türkiye’de Demokrasiye Geçiş Dönemi (1945-1950)*. Ankara: Babil Yayıncılık.
 Dokuyan, S. (Haziran 2014). “Çok Partili Hayata Geçişte Önemli Bir Adım: Demokrat Parti’nin Kuruluşu”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(2/1), 151-169.
 Efe, E. (Yaz 201). “Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde Sosyalist Hareket”. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*. 15(59), 40-73.
 Erer, T. (1963). *Türkiye’de Parti Kavgaları*, İstanbul: Ticaret Postası Matbaası.
 Erer, T. (1965). *Basında Kavgalar*. İstanbul: Yeni Matbaa.
 Erkin, F. C. (1968). *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara: Başnut Matbaası.
 Eroğul, C. (1990). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara: İmge Kitabevi.
 Eroğul, C. (1992). *Geçiş Sürecinde Türkiye*, İstanbul: Belge Yayınları.
 Fenik, M. F. (9 Temmuz 1945). “Milli Korunma Partisi Değil de, Kitabı Mukaddes Partisi”, *Ulus*, 1.
 Fersoy, O. C. (1971). *Bir Devre Adını Veren Başbakan: Adnan Menderes*. İstanbul: Garanti Matbaası.
 Gevgilili, A. (1987). *Yükseliş ve Düşüş*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
 Goloğlu, M. (1974). *Milli Şef Dönemi (1939-1945)*, Ankara: Kalite Matbaası.
 Gürel, B., Nacar, C. (2008). “Şefik Hüsnü (Değmer)”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol*, C. 8, İstanbul: İletişim Yayınları, 118-133.
 Gürkan, N. (1998). *Türkiye’de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
 Gürün, K. (1991). *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- İleri, R. N. (1976). *Türkiye Komünist Partisi Gerçeği ve Bilimsellik*, İstanbul: İshak Basımevi.
- Karaca, E. (2013). *Eski Tüfeklerin Sonbaharı*. İstanbul: Puslu Yayıncılık.
- Karpat, K. H. (2008). *Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller)*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Kartal, C. B. (2003). "Türk Siyasal Hayatında 'Beyaz İhtilal' 1950 Seçimleri", *Atatürk Dergisi*, 3(4), 265-280.
- Kayış, Y. (2008). "1946 Belediye Seçimleri ve Basın". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*. 7(16), 397-419.
- Kılçık, H. (Yay. Haz). (1991). *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri Cilt 1*, Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları.
- Kılçık, H. (Yay. Haz). (1992a). *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri Cilt 5*, Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları.
- Kılçık, H. (Yay. Haz). (1992b). *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri Cilt 6*, Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları.
- Koçak, C. (2003). *Türkiye'de Milli Şef Dönemi Cilt: 2*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, C. (2010). *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950), Cilt 1 (İkinci Parti)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, C. (2011). *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koralan, R. (2013). *Tek Parti Devrinden 27 Mayıs İhtilaline Kadar Demokratlar*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Landau, J. M. (1979). *Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Meşe, E. (2016). *Komünizmle Mücadele Dernekleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mumcu, U. (1994). *40'ların Cadı Kazanı*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Mumcu, U. (2004). *Aybar ile Söyleşi: Sosyalizm ve Bağımsızlık*, İstanbul: Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı.
- Nadi, N. (1 Şubat 1947). "Bir Taktik Ustalığı", *Cumhuriyet*, 3.
- Nadi, N. (16 Nisan 1948). "Demokrat Parti ve Bolşevik Propagandası", *Cumhuriyet*, 1, 3.
- Nesimi, A. (1977). *Yılların İçinden*, İstanbul, Gözlem Yayınları.
- Neziroğlu, İ., Yılmaz, T. (Yay. Haz.). (2013). *Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, Cilt 2 (22 Mayıs 1950 – 20 Kasım 1961)*, Ankara: TBMM Başkanlığı Yayınları.
- Oran, B. (Eylül 1969). "İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından İkinci Dünya Savaşında Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", *AÜSBF Dergisi*, 24(3), s. 227-275.
- Örnek, C. (2015). *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı- Antikomünizm ve Amerikan Etkisi*, İstanbul: Can Yayınları.
- Özdemir, A. U. (Güz 2014). "Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Türk Solunun DP ve Hükümet ile İlişkileri 1945-1946". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. (55), 177-242.
- Özdemir, E.- Şendil, A. F. (Bahar 2016). "Soğuk Savaş Dönemi Algı ile Gerçek Arasında Bir İmge Olarak Türk Solu; Demokrat Parti'nin Sol Hareketlere Yaklaşımı", *CTAD*, 12(23), 337-367.
- Öztürkmen, K. (1965). *Komünizm ve Türkiye*. İstanbul: Sinan Matbaası.
- Parlar, S. (2005). *Osmanlı'dan Günümüze Gizli Devlet*, İstanbul: Mephist Yayınları.
- Sarı, M. (2015). *Yakın Dönem Türk Siyasi Tarihi'nde Cami (Baykurt) Bey*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Sayılgan, A. (1962). *İnkâr Fırtınası*. İstanbul: Ülke Yayınları.
- Sayılgan, A. (1972). *Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1972)*. İstanbul: Hareket Yayınları.
- Sayılgan, A. (1976). *Ansiklopedik Marksist Sözlük*, İstanbul: Otağ Yayınları.
- Sertel, Z. (1977). *Hatırladıklarım*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Sever, A. (1997). *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu (1945-1958)*, İstanbul: Boyut Kitapları.
- Sevgen, N. (1951). *Celal Bayar Diyor ki (1920-1950)*. İstanbul: Tan Matbaası.
- Sökmensüer, Ş. (1947). *Komünistler; Mareşali ve Demokrat Partiyi Kötü Maksatlarına Nasıl Alet Etmek İstediler?..*, Ankara: Ulus Basımevi.
- Şahingiray, Ö. (Der). (1999). *Celal Bayar'ın Seçim Kampanyalarındaki Söylev ve Demeçleri: 1946-1950-1954*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tamer, A. (Eylül-Ekim 2011). "Muhayyel Komünizm Türk Sağının Anti-Komünizm Propagandası", *Doğu Batı Dergisi*, (58), 91-113.

- Tanyeli, H.-Topsakaloğlu, A. (1958). *İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi (1945-1958)*, İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Temuçin, Ş. (Yay. Haz.). (1950). *Demokrat Parti İkinci Büyük Kongresinde Alınan Tarihi Kararlar*, Ankara: Ülkü Basımevi.
- Timur, T. (2003). *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Toker, M. (1970). *Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları 1944-1973 (Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950)*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Toker, M. (1998). *Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları-Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- V.B. (Yay. Haz.). (1 Mart 1959). “Türkiye’de Komünizm”, *Türk Düşüncesi (Komünizm Sayısı)*, 10(54-3), 40.
- Yalçın, H. C. (1947). *Benim Görüşümle Olaylar 4- Komünist Tahrikleri Karşısında*. Ankara: Karagöz Matbaası.
- Yeşil, A. (2001). *Türkiye’de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yetkin, Ç. (2011). *Karşıdevrim 1945-1950*. İstanbul: Kilit Yayınları.
- Yıldırım, S. (Güz 2008). “Demokrat Parti ve Dönemi: Sol Tarih yazımında “Kayıp” Zamanının İzinde”, *Praksis*, (18), 23-42.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

- Yılmaz, E. “Câmi Bey (Baykurt) (1877- 1949)”, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cami-bey-baykurt-1877-1949/>
- Web: https://www.mfa.gov.tr/sayin-tevfik-rustu-aras_in-ozgecmisi.tr.mfa

SİCİLL-İ AHVÂL DEFTERLERİNE GÖRE RAHOVA DOĞUMLU DEVLET ADAMLARI*

STATESMEN BORN IN RAHOVA ACCORDING TO SİCİLL-İ AHVÂL REGISTERS

Selma TURHAN SARIKÖSE**

Öz

Günümüzde Bulgaristan sınırları içinde bulunan Rahova, XIV. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine girmiş, buraya Anadolu'dan Türk aşiretleri getirilerek yerleştirilmiştir. XIX. yüzyıla kadar barış ve huzur içinde bulunan Rahova civarı da diğer Balkan şehirleri gibi milliyetçilik hareketlerinden etkilenmiştir. Yüzyılın sonunda bu bölgeler Osmanlı'dan ayrılmıştır.

XIX. yüzyılda diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Rahova'da doğan kişiler de devlet hizmetlerinde görev almışlardır. Osmanlı Arşivi'nde Sicill-i Ahvâl defterlerinde birçok memurun memuriyet kayıtları bulunmaktadır. Rahova'da doğan kişiler Rumeli ve Anadolu'daki çeşitli vilayetlerde memurluk yapmışlardır. Dahiliye Nezareti tarafından memurların sicilleri tutulmuş, bu sicillerde memurlarla ilgili önemli bilgilere ulaşılabilmektedir.

Bu çalışmada Rahova doğumlu devlet memurlarının kısa hayat hikâyeleri, memurluk yaptıkları yerler ve aldıkları maaşlar, görev aldıkları devlet kurumları hakkında Osmanlı Arşivi'ndeki sicill-i ahvâl defterlerine göre bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Balkanlar, XIX. Yüzyıl, devlet memurluğu, Sicill-i Ahvâl Defterleri.

Abstract

Rahova, located within the borders of Bulgaria today, came under Ottoman rule in the 14th century, and Turkish tribes from Anatolia were brought and settled here. The area around Rahova, which was peaceful until the 19th century, was affected by nationalist movements like other Balkan cities. At the end of the century, these regions were separated from the Ottoman Empire.

As in other Ottoman cities in the 19th century, people born in Rahova also served in government services. There are civil service records of many civil servants in the Sicill-i Ahvâl registers in the Ottoman Archives. People born in Rahova served as civil servants in various provinces in Rumelia and Anatolia. The civil servants' registers was kept by the Ministry of Internal Affairs, and important information about the civil servants can be accessed in these registers.

Information will be given about the short life stories of civil servants born in Rahova, the places they worked, the salaries they received, and the state institutions they worked for according to sicill-i ahvâl registers in Ottoman Archive.

Keywords: Ottoman, Balkans, XIX'th Century, civil servant, Sicill-i Ahvâl register.

Giriş

Rahova, Bulgaristan'ın kuzeybatısında Tuna Nehri'nin sağ kıyısında Ortaçağ'da inşa edilen bir kale ve küçük bir yerleşim yeri idi. Bizans ve Bulgar hakimiyetinde kalan bölgeye XIII. yüzyılda Hristiyanlaştırılmış Kuman/Kıpçak Türkleri yerleştirilmiş, Osmanlı'nın Rumeli fetihlerinden sonra Niğbolu Sancağı'nın kazalarından biri haline gelmiştir¹.

Bulgaristan, Sultan I. Murad (1362-1389) döneminde fethedilmeye başlanmış, kısa sürede fethedilen yerlere Anadolu'dan Türk aşiretleri yerleştirilerek, Rumeli Eyaleti oluşturulmuştur².

* Bu makale 06.11.2024 tarihinde dergimize gönderilmiş; 16.11.2024 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 25.11.2024 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atıf şekli; Selma Turhan Sarıköse, "Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Rahova Doğumlu Devlet Adamları", *Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 2, (Aralık 2024), s. 67-73.

** Doç. Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, selmatsarikose@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3798-5478.

¹ Machiel Kiel, "Rahova", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2007, s. 424.

² Yusuf Halaçoğlu, "Bulgaristan- Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1992, s. 396.

Kırcaali, Hasköy ve Filibe ile birlikte 1363'te Osmanlı sınırlarına katılmıştır³. 1395'te Rahova Niğbolu ile beraber Osmanlılar tarafından fethedilmiştir. XVI. yüzyılda Rahova'nın Tuna kenarında önemli bir ticari merkez olduğu bilinmektedir⁴. Kanuni döneminde Rahova kadılıkla idare edilen bir kaza olup, voynuk teşkilatının kurulduğu yerlerdendi⁵. XVI. yüzyıl sonlarında Rahova Eflak voyvodası tarafından tahrip edilmiş burada yaşayan gayr-i Müslim nüfusun büyük bir kısmı Eflak'a götürülmüştür⁶. XVII. yüzyıl başlarına kadar Rumeli Eyaleti içinde Sofya, Vidin, Silistre, Niğbolu, Çirmen, Vize ve Köstendil sancakları yer almaktaydı. Bu bölgeye 1543-1609 yılları arasında Naldöken Yörük ve Vize Yörükleri gibi Türk aşiretleri iskân edilmiştir⁷. XVIII. yüzyılın sonundan itibaren buraya Bulgar nüfus da yerleşmeye başlamıştır⁸. Rahova Orta Tuna Vilayeti'nde XIX. yüzyıl ortalarında bile hayvancılığın önemli olduğu ve en çok koyun yetiştirilen bölgelerden biri konumundaydı⁹.

Rahova, Osmanlı döneminde Niğbolu sancağı sınırları içinde bir kaza merkezi idi. Ayrıca Rumeli'de sefer yolu üzerinde olup iskele özelliğinin yanında menzil ve ordu için kışlak merkezlerinden biriydi¹⁰.

Rahova civarında 1773-1774 yıllarında şiddetli harpler yaşanmış Rahova'da büyük bir savunma sergilenmek suretiyle düşman ağırlıklarını bırakarak çekilmek zorunda kalmıştır. 1795-1804 yılları arasında Rahova ve çevresi eşkiya saldırılarına maruz kalmıştır. Eşkiya Paspanoğlu ve adamları kayıklarla gelerek toprakları Rahova'ya hücum etmiş, muharebeden sonra şehre yaklaşamayarak çok sayıda ölü ve yaralı bırakarak kaçmışlardır¹¹. 1829'da Türk- Rus Savaşı esnasında Ruslar Rahova'yı ele geçirmiş, yüzyılın ortalarında Kırım'dan gelen Tatarlar, Kafkasya'dan gelen Çerkes muhacirler Rahova'ya iskân edilmiştir¹².

Tanzimat sonrasında Balkanların bayındırlık alanında gelişmesi için kurulan imar meclislerinin Rahova'nın gelişmesi için çalışmalar yaptığı anlaşılmaktadır¹³. Osmanlı'nın son döneminde 1864'te oluşturulan Tuna Vilayeti Vidin sancağı içinde Rahova Kazası sınırları içinde 60 köy bulunmaktaydı¹⁴. Bu köylerin çoğunda Müslüman Pomaklar yaşamaktaydı¹⁵.

Osmanlı döneminde medreseleri, cami, mescit ve vakıfları ile aynı zamanda önemli bir kültür merkezi haline gelen Rahova'da XIX. yüzyılda eğitim kurumlarının sayısı artmış ve modern anlamda bir rüştiye açılmıştır¹⁶. 1877-78 Osmanlı- Rus Savaşı'ndan sonra Berlin Antlaşması ile 1878'de Sofya, Niğbolu, Zıştovi, Rusçuk, Silistre, Varna, Şumnu, Lofça ve Tırnova'yı içine alan bir Bulgar Prensiği kurulurken; bu antlaşma ile Filibe, İslimye, Eski Zağra, Tatarpazarcığı, Burgaz ve Hasköy sancaklarından oluşan bir Şarkî Rumeli Vilayeti oluşturulmuştur¹⁷. 93 Harbi'nde Rus saldırılarından dolayı Tuna Vilayeti'nin batısında bulunan yerlerden biri olan Rahova'da yaşayan Türkler Rus işgali karşısında yurtlarını terk ederek Vidin'de toplanmışlardır¹⁸. 1877'de Rahova ve civarı Ruslar tarafından ele geçirilmiş, bu tarihten itibaren Osmanlı hakimiyeti son bulmuştur. Müslüman ahalinin büyük çoğunluğu Rahova'yı terk etmiştir¹⁹. 1878-1879'da Rahova'nın da içinde bulunduğu yerlerden gelen Nişli göçmenler Üsküp kazası köylerine yerleştirilmiştir. 1880 yılına kadar devam eden iskân sürecinde Rahovalı muhacirler, İştıp, Kumanova ve Radovişe'ye yerleştirilmişlerdir. Rahova bölgesine 1890'dan sonra Kafkaslardan gelen Çürüksu muhacirleri de iskân edilmiştir²⁰. Rahova, günümüzde Bulgaristan'ın kuzeybatısında Tuna Nehri'nin sağ kıyısında bir yerleşim yeridir²¹.

³ Emin Çarıkçı, "Kırcaali", *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Dergisi*, S.67, (2015), s. 1559.

⁴ Kiel, "a.g.md.", s. 424.

⁵ Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, TTK, Ankara, 1989, s. 18, 21.

⁶ Kiel, "a.g.md.", s. 424.

⁷ Halaçoğlu, "a.g.md.", s. 397.

⁸ Kiel, "a.g.md.", s. 424.

⁹ Slavka Draganova, *Tuna Vilayeti'nin Köy Nüfusu*, TTK, Ankara, 2006, s. 66.

¹⁰ Aydın Ayhan, *Rumeli ve Akdeniz Adalarında Türk Varlığı*, UKID Yay., İstanbul, 2013, s. 356.

¹¹ Ayhan, *a.g.e.*, s. 356.

¹² Kiel, "a.g.md.", s. 425.

¹³ Tahir Bilirli, *Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri (1845-1846)*, TTK, Ankara, 2019, s. 287-288.

¹⁴ Draganova, *a.g.e.*, s. 2, 113.

¹⁵ Kiel, "a.g.md.", s. 425.

¹⁶ Ayhan, *a.g.e.*, s. 356.

¹⁷ Halaçoğlu, "a.g.md.", s. 398.

¹⁸ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK, Ankara, 1994, s. 34.

¹⁹ Kiel, "a.g.md.", s. 425.

²⁰ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yay., Trabzon, 2006, s. 102, 104, 328.

²¹ Kiel, "a.g.md.", s. 424.

Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) zamanında ilk defa şer'iyeye, askeriye ve zaptiye dışında kalan dahiliye, mülkiye, adliye, maliye, evkaf ve benzerleri gibi dairelerde çalışan memurların biyografisinin kaydı tutulmuştur. Memurların seçimi, tayini, sorunların çözümü ve merkezden yönetilebilmesi adına kurulan bu komisyonun iş yoğunluğu sebebi ile yetersiz olması memur biyografilerini tutup inceleyecek geçici Sicill-i Ahvâl Komisyonu kurulmasını gerekli kılmıştır. Böylece 5 Şubat 1879 tarihinde ilk önce geçici olarak kurulan Sicill-i Ahvâl Komisyonu daha sonra Dahiliye Nezareti'ne bağlanarak daimileştirilmiştir. Bu komisyonun 1896 yılında lağvedilmesi ile yerine kurulan Me'mûrîn-i Mülkiyye Komisyonu'nun faaliyetleri sonucu 1879-1909 yılları arasında devlet hizmetinde bulunmuş memurların sicil kayıtları tutulmuştur²². Aşağıda Dahiliye Nezareti'nde bulunan Sicill-i Ahvâl Defterleri çerçevesinde Rahova doğumlu devlet memurlarının eğitim aldıkları okullar, memuriyet yerleri, görev aldıkları devlet kurumları ve maaş durumları hakkında bilgi verilmiştir.

1. Ali Haydar Efendi

İskender Bey'in oğludur. 1862-1863'te Rahova'da doğmuştur. Sıbyan mektebinde dini ilimler tahsilinden sonra rüştiyede eğitim almıştır. Türkçe okur yazardı. Ekim 1876'da 14 yaşında mülazemetle Rahova Telgrafhanesi'ne girmiştir. Ağustos 1882'de 300 kuruş maaşla Kastamonu, Eylül 1884'te 400 kuruş maaşla Akçaşehir, Ağustos 1891'de 500 kuruş maaşla Kavak, Ekim 1891'de 400 kuruş maaşla Samsun Telgraf ve Posta Merkezi muhabere memurluğuna atanmıştır. Ocak 1895'te 500 kuruş maaşla Kastamonu Vilayeti Sinop Telgraf ve Posta Merkezi muhabere memurluğuna naklolmuştur. Ocak 1897'de aynı maaşla becayişle Akçaşehir Telgraf ve Posta Merkezi Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir²³.

2. Hasan Hilmi Efendi

Şeyh Mehmed Efendi'nin oğludur. 1867-1868'de Rahova Kasabası'nda doğmuştur. Sıbyan mektebinden sonra Vidin Rüştiye Mektebi'nde Arapça, sarf, nahiv, Farsça, hesap ve coğrafya gibi dersler okumuştur. Türkçe okur yazardı. 1881-1882'de 15 yaşında Karadeniz Ereğli'de telgraf merkez muhabere memurluğu refikliğine mülazemetle memuriyet hayatına başlamıştır. Mayıs 1895'te 380 kuruş maaşla Trabzon Vilayeti telgraf ve posta merkez muhabere memurluğuna tayin olmuştur. Kasım 1895'te aynı maaşla becayişle Samsun telgraf ve posta merkezi muhabere memurluğuna atanmıştır. Mart 1903'te aynı maaşla Samsun merkez posta memurluğuna naklolmuştur²⁴.

3. İsmail Hakkı Efendi

Vidinli Halil Efendi'nin oğludur. 1857-1858'de Rahova Kazası'nda doğduğu Osmanlı nüfus tezkiresinden anlaşılmaktadır. Sıbyan mektebinde dini ilimler tahsil ettikten sonra Rahova Rüştiye Mektebi'nde okumuştur. Türkçe okur yazardı. 1880-1881'de 24 yaşında iken Boyabad Telgrafhanesi'ne mülazemetle başlamıştır. Aralık 1885'te 400 kuruş maaşla Trabzon Telgraf muhabere memuru olmuş, Aralık 1891'de 380 kuruş maaşla Giresun, Şubat 1893'te aynı maaşla Samsun telgraf merkezinin muhabere memurluğuna atanmıştır. Şubat 1895'te 500 kuruş maaşla Erzurum Vilayeti'nde Tercan telgraf ve posta merkezi müdürlüğüne naklolmuştur. Şubat 1898'de vefat ettiği vukuat pusulasında kayıtlıdır²⁵.

4. Mahmud Cemaleddin Efendi

Esnaftan Ali Efendi'nin oğludur. 1880-1881'de Rahova'da doğmuştur. Sıbyan mektebinden sonra rüştiyede sarf, nahiv, Arapça, Farsça hesap ve coğrafya dersleri almıştır. Türkçe ve Bulgarca okur yazar olup, Fransızca'ya aşina idi. 1901-1902'de Galata Postanesi'nde Mekâtib-i Mevrûde Dairesi'ne mülazemetle girmiştir. Nisan 1902'de 50 kuruş maaşla, Mart 1903'te 100 kuruş maaşla

²² Tahir Bilirli, *Bolulu Devlet Adamları Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre*, Ark Yay., İstanbul, 2020, s. 20-21.

²³ BOA, DH.SAİD.d., 58/439.

²⁴ BOA, DH.SAİD.d., 68/163.

²⁵ BOA, DH.SAİD.d., 65/97.

mevrude memurluğuna naklolmuştur. Haziran 1905'te maaşı 130 kuruşa, Kasım 1905'te 150 kuruşa yükseltilmiştir²⁶.

5. Mehmed Ali Efendi

İslam Ağa'nın oğludur. 1868-1869'da Rahova Kasabası'nda doğmuştur. Dersaadet Gülhane Askeri Rüştîye ve sonra mekteb-i idadi ve mülkiyede okumuştur. Türkçe yazardı. 24 yaşında Ekim 1891'de 800 kuruş maaşla Trabzon Mekteb-i İdadisi'ne atanmıştır. Ekim 1892'de 250 kuruş maaşla asaleten mektebin müdür muavin-i evveli olarak görevlendirilmiş, Mart 1894'ten itibaren mektepte hikmet, hendese, coğrafya gibi dersler vermiştir. Ağustos 1906'da Yozgat Mekteb-i İdadisi'nde 500 kuruş maaşla Fransızca, hendese, kitabet ve inşa muallimliklerinde bulunmuştur. Aralık 1908'den sonra Diyarbakır Mekteb-i İdadisinde Fransızca, kimya, hikmet gibi dersler vermiştir²⁷.

6. Mehmet Tevfik Efendi

Kırcaali tahrirat kâtibi Mustafa Efendi'nin oğludur. 1872-1873'te doğmuştur. Sıbyan mektebinden sonra rüştiyede eğitim almışsa da şahadetnamesi yoktur. Ağustos 1892'de 150 kuruş maaşla Kırcaali telgraf merkezine tayin edilmiştir. Kasım 1898'de 300 kuruş maaşla merkezin çavuşluğuna atanmış, Aralık 1899'da maaşı 250 kuruşa indirilmiştir. Mart 1902'de aynı maaşla çavuşluğa devam ederken, Mart 1906'da aynı maaşla Kilisekule çavuşluğuna, Ekim 1909'da 300 kuruş maaşla Eğridir merkezi muavene memurluğuna, Temmuz 1911'de 350 kuruş maaşla Ahi Çelebi merkezi muavene memurluğuna tayin edilmiştir²⁸.

7. Murad Emri Efendi

Osman Ağa'nın oğludur. 1869-1870'te Rahova Kasabası'nda doğmuştur. Kasabanın ibtidai mektebinde okumuştur. Türkçe yazar, Bulgarca biraz okur yazar olup, Fransızca'ya aşina idi. Dersaadet Polis Mektebi'nden aliyüülâ derece ile mezun olmuştur. Haziran 1894'te 300 kuruş maaşla Hüdavendigâr Vilayeti polis neferliğine, Temmuz 1900'de açıktaki kalmış, Mart 1907'de asaleten üçüncü komiserliğe terfi etmiştir. Eylül 1909'da 600 kuruş maaşla vilayet tensik komisyonu kararıyla üçüncü sınıf komiserliğe, Ekim 1909'da 750 kuruş maaşla komisyon kararıyla ikinci sınıf komiserliğe terfi etmiştir²⁹.

8. Musa Kâzım Efendi

Çerkes Zavik Ağa'nın oğludur. 1871-1872'de Rahova Kazası'na bağlı Bergar diğer adı Aziziye olan köyde doğmuştur. Denizli Sancağı rüştiye mektebinde okurken babasının ölümünden sonra eğitimini bıraktığı için şahadetname alamamıştır. Türkçe okur yazar, Çerkesçe konuşabilirdi. Bir müddet Denizli Sancağı muhasebe kalemine mülazemetle girmiştir. Kasım 1885'te 40 kuruş maaşla aynı kalemde evrak mukayyidliğine atanmıştır. Mart 1894'te askere alınmış, Aralık 1899'da askerlikten geri dönmüş, 1900'de 100 kuruşla livanın merkez kazası ağnam icmal kitâbetinde, Mayıs 1900'de 150 kuruş maaşla liva muhasebe kalemi icmal kitâbetine tayin edilmiştir. Ekim 1904'te maaşı 190 kuruşa yükseltilmiş, Şubat 1905'te 540 kuruş maaşla Kuşadası Kazası Mal Müdürlüğü'ne naklolmuştur. Eylül 1907'de 720 kuruş maaşla Ödemiş Kazası Mal Müdürlüğü memurluğuna memuriyeti tahvil edilmiş³⁰.

9. Mustafa Efendi

Rahovalı keresteci Hüseyin Ağa'nın oğludur. Eylül 1870'te Rahova Kasabası'nda doğmuştur. Sıbyan ve askeri rüştiye mektebinde okumuş olsa da şahadetname alamamıştır. Türkçe okur

²⁶ BOA, DH.SAİD.d., 116/265.

²⁷ BOA, DH.SAİD.d., 52/419.

²⁸ BOA, DH.SAİD.d., 189/93.

²⁹ BOA, DH.SAİD.d., 175/353.

³⁰ BOA, DH.SAİD.d., 109/307.

yazardı. Mayıs 1888'de 18 yaşında Bursa Düyûn-ı Umumiye nezareti muhasebe kalemine mülazemetle girmiştir. Mayıs 1889'dan itibaren bir ay, Kasım 1889'dan sonra 15 gün aylık 190 kuruş maaşla Bursa Düyûn-ı Umumiye idaresi muvakkat kitâbetinde, Nisan 1890'dan itibaren 15 gün 350 kuruş maaşla Bursa nezareti birinci kol tezkire memurluğuna, Mayıs 1890'dan sonra 190 kuruş maaşla nezaretin muvakkat kitâbetinde, Eylül 1890'da 600 kuruş maaşla Mudanya Düyûn-ı Umumiye İdaresi merkez memurluğuna bağlı kitâbet memurluğuna, Mayıs 1891'de 350 kuruş maaşla Kite-Karesi tezkire tevzi memurluğuna, Haziran 1891'den itibaren üç ay 190 kuruş maaşla muvakkat kitâbete, Eylül 1891'de 250 kuruş maaşla Gölpazarı Düyûn-ı Umumiye idaresi kitâbet sandık eminliğine atanmıştır. Aralık 1893'te istifa etmiş, Haziran- Temmuz 1894'te 380 kuruş maaşla Demirtaş istim memurluğuna sonra 190 kuruş maaşla Bursa müdüriyeti muvakkat kitâbetine, Ağustos 1894'te Mihalgazi, Kasım 1896'da 300 kuruş maaşla Köylü kitâbet ve sandık eminliğine, Kasım 1897'de 500 kuruş maaşla becayiş yaparak Kandıra Düyûn-ı Umumiye müdürlüğü baş kitâbetine terfi etmiştir. Mayıs 1899'da 500 kuruş maaşla Düyûn-ı Umumiye İdare-i Merkeziyesi müskirat kalemi muhasebe refikliğine naklolmuştur³¹.

10. Mustafa Eşref Efendi

Esnaftan Molla Mutuş Ağa'nın oğludur. 1857-1858'de Rahova Kazası'nda doğmuştur. Sıbyan mektebinden sonra rüştiyede eğitim görmüş, Türkçe okur yazar, Bulgarca'ya aşinadır. Nisan 1875'te 250 kuruş maaşla Rahova telgraf ve posta merkezi muharrerat kalemine, Kasım 1876'da 400 kuruş maaşla Vidin telgraf merkez muhabere memurluğuna, Mart 1878'de açığa kalmıştır. Nisan 1880'de 380 kuruş maaşla Ereğli, Ocak 1881'de aynı maaşla Kastamonu telgraf ve posta merkez muhabere memurluğuna naklolmuştur. Temmuz 1881'de maaşı 400 kuruşa, Ocak 1883'te maaşı 500 kuruş olmuş, aynı maaşla tekrar Ereğli'ye, Şubat 1890'da Köprünöz merkez muhabere memurluğuna atanmış ancak Nisan 1890'da istifa etmiştir. Ekim 1890'da 400 kuruş maaşla Bayburd, Ekim 1892'de 400 kuruş maaşla Samsun telgraf ve posta merkezi muhabere memurluğuna, Mayıs 1899'da 500 kuruş maaşla Erzincan, Ekim 1899'da Samsun telgraf ve posta merkezi muhabere memurluğuna naklolmuştur. Ağustos 1894'te 300 kuruş maaş ve becayişle Sivas vilayetine tayin edilmiş ancak İstanbul'a dönerek bu memuriyete gitmeyeceğini beyan etmiştir. Nisan 1905'te bir süre açığa çıkarılmış, Mayıs 1905'te 800 kuruş maaşla Suriye Vilayeti telgraf ve posta merkez memurluğuna, Şubat 1907'de 500 kuruş maaşla Ankara Vilayeti Beyobası telgraf ve posta merkez müdürlüğüne atanmıştır³².

11. Mustafa Hilmi Efendi

Koza tüccarlarından Raşid Efendi'nin oğludur. 1885-1886'da Rahova Kasabası'nda doğmuştur. Bursa Mekteb-i İdadisi'yle Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de tahsil görmüştür. Türkçe ve Fransızca okur yazardı. Haziran 1909'da 600 kuruş maaşla Kastamonu Frengi Hastanesi tabipliğine atanmıştır. Ağustos 1909'da aynı maaşla Bolu merkez seyyar tabipliğine naklolmuştur. Tayini, göreve başlaması, maaşı, tabiplik belgesi, tıbbiye-i mülkiye sicil şubesindeki tecüme-i hâli, Osmanlı nüfus tezkiresi, icazetname suretleri tabiplik belgesi sicill-i ahvâl daire-i umumiyesinde korunmuştur³³.

12. Osman Nuri Efendi

Mustafa Ağa'nın oğludur. Şubat 1844'te Vidin Sancağı'na bağlı Rahova Kasabası'nda doğmuştur. Sıbyan mektebi ve medresede eğitim almıştır. Haziran 1859'da 15 yaşında mülazemetle devlet hizmetine girmiştir. Haziran 1864'te Rahova Kazası mahkeme kitâbetine, Ağustos 1865'te 150 kuruş maaşla kazanın mal sandığı kâtipliğine memuriyeti tahvil edilmiştir. Şubat 1869'da 490 kuruş maaşla Rusçuk rüsumat müdürlüğü tahrirat kitâbetine, Nisan 1870'te 680 kuruş maaşla Tuna Rüsumat Nezareti baş kitâbeti muavinliğine, Temmuz 1870'te 830 kuruş maaşla Rahova rüsumat müdürlüğüne, Eylül 1871'de 665 kuruş maaşla Vidin rüsumat müdürlüğü muhasebe baş kitâbetine, Ocak 1872'de 465 kuruş maaşla Silistre rüsumat idaresi muhasebe baş

³¹ BOA, DH.SAİD.d., 138/315.

³² BOA, DH.SAİD.d., 102/51.

³³ BOA, DH.SAİD.d., 169/315.

kitâbetine, Nisan 1873'te 800 kuruş maaşla Rusçuk rüsumat merkez müdürlüğü muhasebe baş kitâbetine, Haziran 1874'te 950 kuruş maaşla Silistre rüsumat memuriyetine, Mart 1877'de istila meydana geldiğinden açıkta kalmıştır. Mart 1879'da Tehka müdürlüğü tahrirat baş kitâbetine, Şubat 1880'de maaşı tenzil edilerek 833 kuruş olmuş sonra 850 kuruşa yükseltilmiştir. Haziran 1887'de maaşı 900 kuruş olmuş, Mart 1889'da aynı maaşla tahrirat idaresi baş kitâbetine atanmıştır. Mart 1892'de 1.200 kuruş maaşla vazifesi uhdesinde kalarak muhasebe baş kitâbetine tayin edilmiştir. Nisan 1895'te Galata'da memuriyet almış, Kasım 1896'da memurluğuna son verilerek 1.200 kuruş maaşının üçte birini alarak açığa alınmıştır. Temmuz 1897'de 1.200 kuruş maaşla İzmit Düyûn-ı Umumiye merkez müdürlüğü usul-ı cedide memuru olmuş, Mart 1898'de memurluğuna son verilmiştir. Bu dönemde maaşının üçte birini almıştır. Ekim 1899'da 1.200 kuruş maaşla Düyûn-ı Umumiye-i Osmaniye muhasebe, maaş ve masraf kısmı muhasebeciliğine atanmıştır. Şubat 1901'de aynı maaşla Ankara Düyûn-ı Umumiye nezareti baş kitâbetine naklolmuştur³⁴.

Sonuç

Osmanlı'nın son döneminde Balkanlarda Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerlerden biri de Rahova'dır. Günümüzde Bulgaristan sınırları içinde olan bu yerleşim yerinde yetişen memurlar Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde farklı memuriyetlerde görev almışlardır. Doktor, Düyûn-ı Umumiye memurluğu, idadi öğretmeni, komiser, vergi ve tahrir memurlukları, posta ve telgraf memurluğu gibi farklı vazifelerde Osmanlı'nın Rumeli ve Anadolu vilayetlerinde görev almışlardır.

Rahova'da yetişen memurlar sıbyan mektebi, rüştiye, ibtidai mektep, idadi ve tıbbiye gibi Osmanlı'nın son dönemlerinde açılan modern okullarda tahsil görmüşlerdir. Rumeli'de doğmalarından dolayı Bulgarca bilen memurlar olduğu gibi modern okullarda okuyan memurların Fransızca bildikleri görülmektedir. Genelde görev aldıkları memuriyetlere göre maaşları değişen memurlar 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı esnasında zaman zaman açıkta kalmış, bazen görevlendirildikleri yerlere gitmeyerek istifa etmiş, becayış suretiyle yer değiştirmeye çalışmışlardır.

Osmanlı Arşivi'nde bulunan devlet memurlarının sicill-i ahvâl kayıtlardan Osmanlı'nın son döneminde taşrada doğan babası farklı meslekler icra eden kişilere devlet hizmetinde fırsat ve imkân verildiği görülmektedir. Aynı zamanda bu memurlar Osmanlı taşra bürokrasisinde önemli roller üstlenmiş, görev aldıkları yerlerin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatının gelişmesine olumlu yönde katkı sağlamışlardır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

DH.SAİD.d., 52/419, 58/439, 61/267, 65/97, 68/163, 102/51, 109/307, 116/265, 138/315, 169/315, 175/353, 189/93.

Diğer Eserler

Ayhan, Aydın, *Rumeli ve Akdeniz Adalarında Türk Varlığı*, UKID Yay., İstanbul, 2013.

Bilirli, Tahir, *Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri (1845-1846)*, TTK, Ankara, 2019.

Bilirli, Tahir, *Bolulu Devlet Adamları Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre*, Ark Yay., İstanbul, 2020.

Draganova, Slavka, *Tuna Vilayeti'nin Köy Nüfusu*, TTK, Ankara, 2006.

Ercan, Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, TTK, Ankara, 1989.

Çarıkçı, Emin, "Kırcaali", *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Dergisi*, S.67, (2015, s. 1559-1568).

³⁴ BOA, DH.SAİD.d., 61/267.

Halaçoğlu, Yusuf, “Bulgaristan- Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1992, s. 396-399.

İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK, Ankara, 1994.

İpek, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yay., Trabzon, 2006.

Kiel, Machiel, “Rahova”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2007, s. 424-425.

MÜELLİF DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

Yazım Kuralları Esasları

1. Yazım dili Türkçedir. Ancak İngilizce yazılmış çalışmalar da yayınlanabilir.
2. Dergiye gönderilen yazıların yazım ve noktalamasında ve kısaltmalarda TDK İmlâ Kılavuzu'nun en son baskısı esas alınır. Gönderilen yazılar dil ve anlatım açısından bilimsel ölçülere uygun, açık ve anlaşılır olmalıdır.
2. Yayınlanmak üzere gönderilen yazılar, özet- abstract ve kaynakça dâhil yaklaşık 20 sayfayı geçmemelidir.
3. Makalenin başlangıç kısmında, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış makale başlıklarını da içeren 250 kelimeyi aşmayan özet ile Türkçe ve İngilizce en az beş anahtar kelime bulunmalıdır.
4. Dipnotlar metin içinde ve sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir.
5. Yazı karakteri Times New Roman, 11 punto, satırlar tek aralıklı, dipnotlar 8 punto ve tek aralıklı yazılmalıdır.
6. Ana başlık ve alt başlıkların tamamı "**bold**"/ koyu karakterde olmalıdır.
7. APA atıf sistemi de kullanılabilir.

Sayfa Düzeni Esasları

1. Sayfa düzeni normal, sayfa yapısı üstten 3 cm, alttan 3 cm, sol 3 cm, sağ 3 cm şeklinde olmalıdır.
2. Alt başlıklar kendisinden önce gelen başlıkla aynı hizada olmalıdır.
3. Alt başlıklarda numaralandırma yapılacaksa 1.1. Şeklinde numaralandırma yapılmalı veya Sadece kelimelerin ilk harfleri büyük olacak şekilde "**bold**" olarak verilmelidir.

DİPNOT YAZIM ESASLARI

- 1 Atıfta bulunulan kaynağın tam künyesi verilecektir, atıfta bulunulmamış eserler kaynakçada gösterilemez.
- 2 Aynı kaynağa yapılan atıflarda kitaplar için, *a.g.e.*, makaleler için "a.g.m.", tezler için "a.g.t.", şeklinde verilmelidir.

KİTAP

Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1998, s.100.

MAKALE

Murat Ağarı, "İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 47, S. II, (2006), s. 157-176.

ANSİKLOPEDİ MADDESİ

Münir Aktepe, "Abdülhamid I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1988, s. 215.

TEZLER

Barış Sarıköse, "Osmanlı Döneminde Sille", (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2009.

İNTERNET

İnternet kaynaklarında www.meb.gov.tr. (Erişim Tarihi: 15.06.2024) şeklinde erişim tarihi olmalıdır.

ARŞİV BELGELERİ

- 1.Arşiv adı, Fon adı ve kodu, Dosya numarası ya da klasör numarası, Gömlek numarası, varsa belge numarası ya da fihrist numarası genel kısaltmalara uygun şekilde verilmelidir. BOA, DH.MKT., D:512, G:72. BCA, 30-11-1-0-54-10-6.
2. Belge ve defterler için kısaltma verilebilir. Kastamonu Şer'iyeye Sicili (KŞS).

KAYNAKÇA

1. Önce Arşiv belgeleri alfabetik sıraya göre verilecek varsa ardından yazma eserler verilecektir.
2. Diğer telif eserler kitap, makale, ansiklopedi maddesi, bildiri ve tezler, soyadlarına göre alfabetik olarak verilecek.
3. Makale, ansiklopedi maddesi, bildiri, kitap bölümlerinin ilk ve son sayfaları s. 155-200. şeklinde verilecektir.

Kaynakçada Eserlerin Gösterilmesi**Kitap**

Atalar, Münir, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Yay., Ankara 2015.

Ansiklopedi Maddesi

Buzpınar, Şit Tufan, "Surre", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. 37, İstanbul 2009, s. 567-569.

Makale

Kurşun, Zekeriya, "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri", *Fatih Sultan Mehmet İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S.9, (2017), s. 281-311.

Kısaltmalar, Tablo, Şekil ve Grafikler

1. Kısaltmalarda yaygın kısaltmalara yer verilmelidir. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Cumhurbaşkanlığı Arşiv Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cumhurbaşkanlığı Arşiv Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).
2. Metin içinde veya ekler kısmında verilecek olan, tablo, şekil, harita ve grafiklere numara verilmelidir. (Tablo 1: 1831 Nüfus Dağılımı, Harita 1: Kervan Yolları, vs.).

APA YÖNTEMİ ATIF ve KAYNAKÇA

1. Yazarlar atıf sistemi olarak APA sistemini kullanacaklarsa metin içinde atıf (Türkdoğan, 2015: 21) şeklinde gösterilmelidir.
2. Atıf yapılmayan eserlere kaynakçada yer verilememesi gerekir.

Kaynakça**Kitap**

Türkdoğan, Orhan, (2015). *Osmanlıdan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, Çizgi Kitabevi, Konya.

Ansiklopedi Maddesi

Buzpınar, Şit Tufan, (2009). "Surre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi /DİA*, C.37, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, s. 567-569.

Makale

Kurşun, Zekeriya, (2017). "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri", *Fatih Sultan Mehmet İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S.9, s. 281-311.